

2-ая ЧАСЬЦЬ.

З В А Р О Т.

I. Мена.

§ 28. Гісторыя мены.

З папярэдняга ведаем, што ў першабытных гаспадарках мены (памену) няма, што працяўляецца яна толькі паступова, у меру як у грамадзянстве родзіца сведамасьць карысьці яе. Формы мены становяць аснову грамадзкага паступу. У паляўнічай і рыбалоўнай гаспадарцы, а часткаю і ў пастухоўскай паняцьце мены зусім ня існуе, перад усім, дзеля таго, што няма тут лішкі добра, і што ня творацца яго запасы, а далей што беспасрэднае апаноўваньне прыроды вырабляе пачуцьцё, што кожная рэч ёсьць супольнай уласнасьцю ўсіх. У больш разьвітай земляробна-аседлай гаспадарцы паўстае ўжо натуральны памен добра на дабро. Аднак не апіраецца ён адразу на дагаворы, на сведамай ацэнцы мяняных прадметаў, але на інстынктыўным пачуцьці непатрэбнасьці пэўнай лішкі і на пажаданьні іншых прадметаў. Вытворства яшчэ ёсьць агранічана і прызначана на ўласныя патрэбы, толькі прыпадкова паўстаюць запасы. Натуральны памен уваходзе ў правіла тады, калі гаспадарка распыраецца і калі мэтазгодна адбываецца вытворства. Работнік аплачваецца натуральным добром. Гаспадарства прымае дані ад падданных натурой. Гэтак сама дзяржава награджае ўслужы, раздаючы рыцарам і ўраднікам зямлю на ўладаньне. Урэшце, гандаль у першай сваёй форме ёсьць менай тавару на тавар. Гэтая форма ня можа спрыяць паступу гаспадарчай працы. Заслепліваецца яна ў рамках мала рухлівых. Грошы, як пасрэднік мены, нават у сваёй першабытнай форме — ў форме розных агульна-карысных тавараў — ёсьць цяжкім паступу. Толькі ў земляробна-рамесьленнай гаспадарцы, якая распыраецца разам з паўставаньнем гарадоў, паяўляецца сталая грашовая сыстэма, якая аблягчае памен і падбурхвае гаспадарчую працу. Гаспадарства тады ўводзе монэты з мэталю, як урадовы

сродак выплатаў. Рукадзельна-гандлёвыя гарады, дзякуючы гэтаму, разьвіваюць свае абароты, а з іх грошы пераходзяць да агульнай гаспадаркі.

Тады даконваецца эканамічны пераварот да далейшага паступу. Калі гаспадарка распыраецца ўжо на цэлы народ, калі пачынаецца міжнародны памен у вялікім маштабе, калі прадукты абегваюць цэлы рад гаспадарак, пакуль стануць прадметамі консуьмі, тады побач з грашмі ўваходзе ў звычай крэдыт. г. зн. пазычаньне прадуктаў, прадаваньне іх з адлажэньнем часу платы (на павер). Праўда, ў малых рамках існуе павер ужо раней, бо ўспаміны аб пабіранным процантаў, як узнагароды за пазыкі, спатыкаем ува ўсіх старадаўніх законадаўствах, але толькі шырокі крэдыт прыватны і публічны аблягчае і павышае гаспадарку. Грошы і павер робяцца дзейнікам буйна-прамысловага або капіталістычнага ладу. У гэтых абставінах наступае зьбіраньне вялікіх сродкаў, пазваляючых прышчапіць узростаючае гаспадарчае жыцьцё. Гэтыя сродкі аслабляюць, да пэўнай меры, даўнейшыя прывілеі ўладанья зямлёй, бо надаюць вялікую ўладу ўладаньню рухомах капіталаў. Яны таксама пазваляюць здзейсьняць вынаходы, якія апіраюць гаспадарчую працу на спраўным удзеле машыны, заступаючай людзькую руку і зьбярагаючай яе натуру.

Гісторыю мены Гільдэбрант дзеліць на 3 эпохі: 1) эпоха натуральнай мены (дабро на дабро), 2) эпохай грашавой мены і 3) эпоха крэдытнай мены.

§ 29. Карысьць мены.

Функцыя, якую выпяўняе мена ў грамадзкім жыцьці, вельмі важная. Каб пераканацца ў гэтым досіць адзначыць, што чужы не найбольш вытвараецца добра выключна для памену. Вырабленае дабро пераважна робіцца таварам, бо прызначаецца да прадажы. Уся прамысловасьць, людзкая праца найчасей задавальвае чужыя патрэбы. Доктар або адвакат надта рэдка сябе лечыць сам, або бароніць у судзе сваю справу, пераважна праца іх служба задавальвае чужыя патрэбы. Цяпер мы проста ня можам сабе ўявіць, як бы можна было абайсьціся без памену, каб кожны сам сваю працаю беспасрэдна задавальваў свае патрэбы.

Мена робіць тое, што ў міжнародным гандлі тавары з аднаго канца сьвету плывуць на другі канец, туды дзе іх няма (тавары колёніяльныя), а дзе іх патрабуюць. Мена пазваляе найлепш спажаць вялікі лік добра, якое без яго было-б без пажытку. Каб ня было мены, то многа добра ў пэўных мясцох згубіла-б сваю вартасьць.

Мена падымае, а часта нават твора пажытак добра. Мена тады ёсьць апошнім актам вытворства, якое праходзе цэлы рад дзейнасьцяў земляробных, прамысловых і транспартных, каб давясьці прадукт на месца прызначэньня, г. зн. да консумэнта (спажываўца). Зьмена формы, месца і ўласніка патрэбна каб асягнуць апошні гаспадарчы рэзультат.

Мена пазваляе больш выкарыстаць вытворчыя здольнасьці. Каб ня было памену, дык кожны мусіў-бы выпаўняць шмат розных дзеяньняў, у залежнасьці ад патрэбаў, і з малым вынікам мог-бы задаволіць сябе. Пры мене чалавек аддаеца па магчымасьці такім заняткам, якія найбольш адказваюць яго здольнасьці і дзеля таго атрымлівае большыя рэзультаты. Тое, што кожны спажывае за дзень, зьяўляецца прадуктам дзеяньняў сотні або тысячы працаўнікоў, злучаных вузлом нясьведамай сувязі.

З усяго гэтага яшчэ не вынікае, што праца ўсіх купцоў і пасрэднакоў у гандлі мае быць карыснай для грамадзянства. Мена можа ісьці дарогай спажывецкай коопэрацыі, якая імкнецца да таго, каб вытвараны прадукт, у дарозе да консумэнтаў, пераходзіў магчыма найменшы лік пасрэднакаў.

§ 30. Закон посулу і патрабаваньня.

Вытвараны з мэтай збыту прадмет бывае запрапанаваны спажываўцу. Гэтае запрапанаваньне называем посулам з другога боку спажывец, або выступаючы за яго купец, шукае патрэбнага тавару. Гэта пашукоўваньне называем патрабаваньнем. Заўсёды посул жадае за тавары магчыма найвышэйшых цэнаў, а патрабаваньне наадварот. Лёгка зразумець, што калі посул павялічваецца, тады прадукцэнт, хочучы збыць свой тавар, гатоў зьніжыць цану і наадварот: калі прадукцэнт бачыць, што ёсьць многа ахвотнікаў на яго тавар, а тавару ёсьць не замнога, тады „трымаецца цаны“. Абмінаючы іншыя прычыны, высокасьць цэнаў на рынку будзе залежаць ад посулу і патрабаваньня. Гэта і ёсьць т. зв. закон посулу і патрабаваньня. Гэты закон залежыць ня толькі ад фактычнага посулу на рынку, але і таго, які можа знаходзіцца ў рэзерве, але можа выступіць яўна ў выпадку павышэньня цаны.

Амерыканскі эканаміст Мур ня зусім згаджаецца з гэтым законам і даводзе, што на прамысловыя тавары якраз тады растуць цэны, калі павялічваецца вытворства, калі, такім чынам, павялічваецца посул.

Цяперашняя эканомія, закон посулу і патрабаваньня ставіць пад знакам запытаньня, а цэны на рынку ўзалежняе ад гаспадарчых конюктур, якія залежаць ад цэлага

раду прычын. Закон посулу і патрабаваньня тады толькі меў-бы рацыю быту, калі-б гаспадарчае жыцьцё было ў стане статыкі, аднак эканамічнае жыцьцё знаходзіцца ў стане заўсёднае дынамікі, пры якой якраз можам заўважыць, што з узростам цэнаў павялічваецца вытворства, наадварот, са спадкам цэнаў паніжаецца прадукцыя.

II. Грошы.

§ 31. Гісторыя грошай.

Грошы адыгрываюць ролю пасрэдніка пры мене. Пры натуральнай мене прадажа і купля адбываецца адначасна, пры грашовым памене гэтая дзейнасьць распадаецца на дзьве. Калі маю тавар А., а патрабую (або магу патрабаваць у будучыне) тавару Б., тады заменяю тавар А на грошы (прадаю тавар А) і далей заменяю грошы на тавар Б (купляю тавар Б).

Труднасьць і непрактычнасьць натуральнай памены (добра на добра) прымусіла людзей ужо даўно шукаць трэцяга добра, якое было-б мераю вартасьці і пасрэднічала пры мене. З гэтай мэтай выбіралі прадмет найлепш званы і найбольш ужываны, напр. аброблены камень у першабытных народаў. У патрыархальнай эпосе гэтую ролю, з натуре рэчы, выпаўняла быдла, вол або баран (pecunia). У розных краях і часох ужывалі іншыя тавары, як сродак памену, адносна да існаваўшых там варункаў — рыж у Японіі, скуркі на футры над Гудзонскай затокаю і інш. Аднак ува ўсіх грамадзянствах трохі цывілізаваных, зьвярнуў на сябе ўвагу адзін род добра, і выцясьніў, як сродак памену, усе іншыя тавары. Гэтым добром ёсьць добрародныя мэталі: медзь, серабро і золата.

Калі золата і серабро, з бегам часу, зрабілася выключнаю мераю вартасьці і пасрэднікам у мене, то відавочна мусяць гэтыя мэталі мець такія прыметы, якія карысна аб іх гавораць. Такіх прыметаў цэлы рад, а ласьне:

1) Добрародныя мэталі ў сваім гатунку — аднолькавыя. Чыстае золата і серабро, адкуль-бы яно ні паходзіла — ёсьць заўсёды тое самае.

2) Добрародныя мэталі — гэта хімічныя элементы, якіх немагчыма падрабіць. Бескарыснымі былі ўсе стараньні альхімікаў, якія штучна хацелі сфабрыкаваць праўдзівае золата.

3) Добрародныя мэталі могуць быць мэханічна і эканамічна падзельнымі, ня губляючы на падзеле свае вартасьці. Дзесятая часць кілёграму золата заўсёды мае вартасьць

дзесятай часьці цэлага кілёграму золата, зложаныя разам дзесяць часьцей кілёграму золата, прадстаўляюць вартасьць аднаго кілёграму. Тымчасам аднакаратовы дыямэнт мае шмат меншую вартасьць, як адна дзесятая часьць вартасьці дзесяці-каратовага дыямэнту.

4. Добрародныя металі ня псуоцца і не мяняюць свае ўнутраннае будовы. Серабро лягчэй акісьляецца, але ўсё-ж такі падлягае цяжэй зьменам, чымся іншыя металі.

5. Добрародныя металі пры малым аб'ёме прадстаўляюць валькую вартасьць, а дзеля таго лёгка ў пераносе. Гэта важная прымета, бо кошты перавозу тавару робяць гэты тавар большым у цане.

6. Добрародныя металі зьяўляюцца агульна ўсюды пажаданымі. Дзякуючы свайму блеску задавальваюць патрэбу асабістай прыкрасы, гэтая патрэба плыве з людзкіх інстынктаў, а таму яна трывалая.

7. Лік добародных металаў зьяўляецца амаль што не заўсёднай велічыней, павялічваецца з году на год патроху. Гэта ёсьць важная акалічнасьць для справы ўтрыманьня цэнаў на пэўным роўні. Сталасьць цэнаў зьяўляецца карысным зьявішчам для вытвару. Аднак грошы з добародных металаў спадаюць у сваёй вартасьці, але вельмі нязначна. Грошы ў гаспадарчым жыцьці спаўняюць тры абавязкі: зьяўляюцца яны мерай вартасьці тавараў, служаць сродкам ашчадным і маюць моц звальняньня ад абавязаньняў.

§ 32. Монэта.

Добародныя металі, будучы таварам, як усялякі іншы тавар, спаўняючы ролю пасрэдніка мены, спачатку былі прыняты пры мене на вагу. У рымлян адным з неабходных сьведкаў куплі-прадажы быў т. зв. *libripens*, важнік, які на вазе адважваў даную колькасьць металю. У Англіі да сёньняшняга дня грошы маюць назоў фунта. Хочучы абайсьці заўсёднае важаньне, з бегам часу пачалі на кускох добароднага металю выбіваць знакі іх вагі. Гэтай дарогай паўстала монэта. Пазьней дзяржаўная ўлада прызнала выбіваньне знакоў на кавалках металаў сваім выключным прывілеем. З часам монэта прыняла форму кружка і пачала выбівацца толькі ў дзяржаўнай монэтнай кузьні. Цяпер монэтай называем кружок, якога вагу і якасьць паручае дзяржава, а цэласць пацвярджаюць знакі, якія пакрываюць яго. Монэты не выбіваюцца з чыстага металю, а са ступу золата ці серабра з іншым металем. Для залатых монэт чужь ня ўсюды прынята 900-тая проба, г. зн., што на 1000 часьцей ступу прыпадае 900 часьцей золата.

У кожнай монэце разрозьніваем дзьве вартасьці: **номінальную і фактычную**. Номінальная вартасьць гэта тая вартасьць, якая выбіта на самой монэце, фактычная вартасьць гэта вартасьць тае колькасьці добароднага металю, якое знаходзіцца ў монэце. У зьвязку з гэтым маем грошы **надвартасныя, поўнавартасныя і падвартасныя**. Калі номінальная і фактычная вартасьць монэты тая самая, то тады монэта ёсьць поўнавартасная. Падвартаснай монэтай называем такую, у якой ёсьць добароднага металю менш чымся яе номінальная вартасьць. Надвартаснай монэтай ёсьць монэта, якой фактычная вартасьць металю перавышае яе номінальную вартасьць. Такія монэты рэдка здараюцца, хіба-ж толькі кузьня абмылкова выпускае такую монэту.

Монэты выбіваюцца цяпер ня толькі з золата і серабра, але і з медзі, нікелю і жалеза (са ступу гэтых металаў). Гэтыя апошнія не змяшчаюць столькі металю, колькі номінальна лічацца вартасным. Заўсёды яны зьяўляюцца падвартаснымі монэтамі.

Вартасьць іх апіраецца на тым, што ў дзяржаўных касах прымаецца на роўні з монэтамі, маючымі праўную валюту, і на тым, што могуць на моцы права быць вымененымі на монэты з добародных металаў. Гэтыя монэты называюцца **білёнам**. Білён, як монэта, ня мае патрэбнае колькасьці металю, ёсьць толькі здаўковай монэтай, г. зн. што нікога ня можна змусіць прыняць у заплаце білёну без аграічэньня. Білён ня можа звальняць ад абавязаньняў без аграічэньня сумы. Білён гэта — разьменныя монэты, якімі можна плаціць належнасьці толькі да пэўнай сумы. Так, напрыклад, у Расеі да вайны серабром можна было заплаціць аднаразова да 25 рублёў, права пазваляла больш ня прымаль, бо серабро ня было поўнавартаснай монэтай.

§ 33. Монэтныя сыстэмы.

Законнай валютай называем такую валюту, якая мае моц звальняць ад абавязаньняў без аграічэньня. Законную валюту могуць мець грошы з аднаго металю, або адначасна з двух металаў. **Біметалізмам** называем такі монэтны лад, пры якім законнай валютай ёсьць монэты з двух металаў з золата і серабра, іншымі словамі, пры якім монэты з двух добародных металаў павінны мець поўную вартасьць. Пры біметалізьме можна звальняцца ад абавязаньняў кожнаю з двух монэтаў, як золатам, так і серабром без аграічэньня сумы.

Аднак у жыцьці біметалізм зьяўляецца ня зусім практычным, бо золата і серабро ёсьць таварам, як усе іншыя тавары, а затым вартасьць іх залежыць ад посулу і патра-

баванья, якія ў пэўным часе могуць быць іншыя для золата і іншыя для серабра, напр., дзякуючы пабольшанаму посуду серабра (пабольшанага вытворства, дзякуючы новым капальням) серабро можа спасьці ў сваёй вартасці, а золата затрымацца на папярэднім роўні і наадварот. Пры такім біметалізме трэба было-б змяняць вагу залатых і сярэбраных монэтаў адносна да зьменаў, якія здараліся-б на рынку ў вартасці серабра і золата. Гэта вяло-б за сабою пэўную блутаніну, бо побач са старымі былі-б на рынку новыя монэты аднолькавае номінальнае вартасці, а неаднолькавае вагі металю. Монэты з большаю колькасцю добрароднага металю выпіраліся-б монэтамі з меншаю колькасцю гэтага металю.

Калі Наполеон I, уводзячы франковую монэту (замест даўнейшых ліўраў), завёў у 1803 г. біметалістычную сыстэму, было ўстаноўлена, што кожны можа звальняцца з абавязаньняў золатам або серабром і, што кузьня будзе выбіваць з 1 кгр. золата столькі роўнаватасных монэтаў, колькі з 15 з пал. кгр. серабра, бо вартасць тады золата выражалася да серабра, як 1 : 15 з пал. Калі-б гэтыя адносіны вартасці металю ўтрымаліся, то біметалізм астаўся-б на даўжэй. Але каля паловы прошлага сталецця, пасля адкрыцця новых капальняў золата ў Каліфорніі і Аўстраліі, калі гадавое вытворства золата ўзрасло амаль не ў чатыры разы, золата спала ў сваёй вартасці. Тады развілася спекуляцыя, вылаўляўшая серабро: ўжо не за 15 з пал. кгр., але за 15 кгр. серабра можна было дастаць 1 кгр. золата; масу золата прывозілі ў Францыю, а вывозілі серабро з Францыі. Хочучы затрымаць у краі серабро, ў 1865 г. зменшылі колькасць серабра ў сярэбранай монэце. Гэтак сама зрабіла Італія, Бэльгія, Швайцарыя (а пасля Грэцыя і Румынія), заключаючы паміж сабою т. зв. **Лацінскую унію** і заводзячы ў сябе аднолькавую монэтарную сыстэму.

Каля 1871 г. бачым адваротнае зьявішча: гадавое вытворства золата спала напалавіну, вытворства серабра ўзрастае; Нямецчына ператапляе свае сярэбраныя талеры, кідаючы на рынак вялікі лік серабра: серабро адносна да золата пачынае спадаць у сваёй вартасці гэтак намнога, што стала чуць не напалавіну. Узноў паднялася спекуляцыя, але ў другім кірунку. Таму конвенцыя Лацінскай уніі ў 1879 г. пастанавіла, што пяцьфранковыя монэты больш ня будуць выбівацца, але ня губляюць свае платнай сілы (могуць звальняцца ад абавязаньняў без агранічэньня). У зьвязку з гэтым дзяржавы, уходзячы ў склад Лацінскай Уніі маюць культавы біметалізм, бо дзьве монэты маюць моц звальняньня ад абавязаньняў, але з серабра новых монэт не выбіваюць, а маюць сілу толькі старых монэты. Гэтакі лад фактычна можна назваць **мономэталізмам** з той толькі розь-

ніцай, што 5 франковая сярэбраная монэта мае платную сілу без агранічэньня.

Мономэталізмам называем такі монэтарны лад, пры якім пэўную платную сілу мае валюта з аднаго добрароднага металю. Пры залатым мономэталізме монэты з серабра маюць другараднае значэньне, як разьменныя монэты, якія праўна звальнялі ад абавязаньняў толькі да пэўнай сумы. Залаты мономэталізм першаю прыняла Англія, а за ёю чуць ня ўсе дзяржавы маюць законную валюту з аднаго металю.

У Расеі да 1897 г. быў сярэбраны мономэталізм, які, дзякуючы рэформе Вітэ—(міністра фінансаў), — быў заменены на залаты мономэталізм. Рэформа была патрэбна дзеля таго, што сярэбраны рубель, які быў варт 4 франкі, спаў да 2 фр. 65 сант. Вітэ правёў дэвалюацыю дэпрацыянаванага рубля, прызнаючы яго вартасць — 2 фр. 65 сант. за законную вартасць і заменваючы сярэбраныя рублі на залатыя. Пры гэтым, існуючыя ўжо залатыя монэты 5 рублёвыя і 10 рублёвыя былі перабіты на 7½ рублёў і на 15 рублёў, а сярэбраныя рублі зрабіліся білёнам. Для правядзеньня гэтай рэформы Расея ўзяла ад Францыі пазыку ў золале.

§ 34. Закон Грэшама.

Сэр Тамаш Грэшам (Т. Gresham), сакрэтэр ангельскай каралевы Альжбеты, закладчык біржы ў Лёндэне, сьцьвярдзіў істнаваньне ў монэтарных адносінах закону, які цяпер называецца **законам Грэшама**. Гэты закон кажа, што: калі ў краі пачнуць хадзіць нароўні лепшая і горшая монэты, з роўнай номінальнай платнай сілай, тады, кожначасна монэта лепшая будзе выпірацца горшаю монэтаю, так што пасля пэўнага часу астанецца ў звароце толькі горшая монэта. Гэты закон незалежна ад Грэшама сьцьвярдзіў таксама астраном М. Канэрнік. У першай палове XVI ст. па цэлай Эўропе спатыкаем гутаркі аб монэце, тым больш што быў гэты перыяд, пасля адкрыцця Амэрыкі, спадку вартасці золата, дык і вялікага скоку цэнаў на тавары ўгару. Апрача таго, на развіцьцё літэратуры з гэтай галіны ўплыло тое, што на Захадзе Эўропы ўладары, якія заўсёды пры выбіваньні новых монэтаў тае самае номінальнае вартасці, давалі штораз менш добрароднага металю (думаючы, што робяць на гэтым добры інтэрас) і на свой дзіў заўважылі, што ў звароце аставалася толькі новая горшая монэта. Гэтае зьявішча па першы пагляд зьяўляецца дзіўным, але калі зразумеем добра, чаму служаць грошы, то пераканаемся што закон Грэшама мае сваё апраўданьне.

Ужо нам вядома, што грошы спаўняючы ролю пасрэдніка пры мене, зьяўляюцца мерай вартасці, сродкам зьбе-

рагальным і сродкам звальняючым ад абавязаньняў. Калі ходзе аб самую функцыю, якую грошы выпаўняюць пры мене—пасрэдніка мены, то яна аднолькава будзе адбывацца як за лепшыя, так за горшыя, маючыя аднолькавую номінальную вартасць і законную валюту, грошы. Аднак мяняючы тавар на грошы, мы далей можам не абменьваць грошай на іншы тавар, а адлажыць іх сабе на даўжэйшы час, калі яны будуць больш пагрэбнымі. У гэтым выпадку, рэч ясная, што кожны адложы грошы лепшыя, а будзе пуская у зварот (купляць тавары) горшыя грошы, г. з. тыя грошы, якія маюць меншую фактычную вартасць, як іх номінальная вартасць. Другая прычына, якая вядзе за сабою зніканьне добрых грошай, крыецца ў замене грошай на тавар—у ператапленні іх для прамысловых мэтаў. Золата і серабра мае застасаваньне ў прамысловасці і юбелерным мастацтве. Калі будзе патрэба, то прамыслоўцы і юбілеры будуць збіраць на ператапленне ня горшыя грошы, а лепшыя — тыя, якія маюць у сабе больш добрароднага мэталю. Трэцяй прычынай будуць заграничныя выплаты, якія адыгрываюць магутную ролю ў гаспадарчым жыцці дзяржаваў. Хаця-б нейкі край меў толькі малую часць свайго заграничнага прывозу (імпорту) аплатаў грашмі, то аднак заўсёды пэўную часць заплаты павінен выканаць гатоўкаю. Калі ўнутры краю і ў адносінах паміж сабою грамадзян аднае дзяржавы трэба плаціць даўгі, то закон пазваляе так добра ўжыць горшыя, як і лепшыя грошы,—але гэтая магчымасць адпадзе пры замежных закупках і заплатах. Заграничны крэдытор ня мае абавязку прымаць нашыя грошы па номінальнай вартасці, дзеля таго прыме іх толькі на вагу золата або серабра зьмешчанага ў іх, а значыцца па фактычнай іх вартасці. Няма гутаркі аб тым, каб магчы паслаць яму падвартасныя грошы з чаго вынікае, што мусяць яны астацца на ўнутраным рынку, бо ў гэтай галіне аддадуць яны патрэбныя ўслужы, а добрыя грошы пойдучы на заграничны памен.

Вышэй паданыя выводы абасноўваюць закон Грэшама, які заўсёды мае месца там, дзе знойдуцца ў звароце дзве не поўнаватасныя монэты.

§ 35. Парытэт.

Кожная монэта змяшчае ў сабе загадзя ўстаноўленую колькасць добрароднага мэталю. Парытэтам называем адносіны паміж рознымі монэтамі (розных дзяржаваў), змяшчаючымі аднолькавую колькасць добрароднага мэталю, або вартасць монэты выражаную монэтай іншае дзяржавы, паводле зьмешчанае ў іх колькасці мэталю. Каб атрымаць

парытэт трэба параўнаваць паміж сабою лік розных монэт выбіраваных з аднолькавай вагі мэталю.

Ведаем, што з 1 кгр. чыстага золата выбіваецца 3444,44 франкаў, 2790 ням. марак, 1291,60 рублёў, 664,62 ам. даляраў, 136,568 фунтаў штэрлінгаў, 1653,44 голяндзкіх флёрэнаў. Гэта азначае, што 3444,44 залатых франкаў раўняюцца 2790 маркам, 1291,60 рублям і г. д. Гэта дае магчымасць аблічыць вартасць аднае монэты адносна да другога. Калі 136,568 фунтаў штэрлінгаў раўняюцца 3444,44 фр., то 1 ф. штэр. раўняецца $3444,44 : 136,568$, г. зн. 25,221 фр. Парытэт паміж фунтам штэрлінгаў і франкам выражаецца лічбай 25,221.

III. Папяровыя платныя знакі.

§ 36. Банкноты і папяровыя грошы.

Апрача мэталічных монэт гаспадарчае жыццё паслугоўваецца папяровымі платнымі знакамі, якія заступаюць мэталічныя грошы. Да такіх платных знакаў належаць банкноты, папяровыя грошы, пераказы, вэксалі і чэкі.

Банкнотам называем абавязаньне эмісійнага банку да выплаты на кожнае затрэбаваньне золатам той сумы, якая значыцца на банкноце. Банкнот сам зьяўляецца паперай, але вартасць мае такую самую, як і грошы з добрароднага мэталю, бо на ўсякае затрэбаваньне эмісійны банк павінен замяніць банкнот на тыя мэталічныя грошы, пад заклад якіх былі выпушчаны банкноты. Характэрнай адзнакай банкнотаў ёсьць, ласьне, тое, што яны павінны быць вымянянымі на золата. Банковыя білеты зусім заступаюць мэталічныя монэты, калі банк, які выпускае іх, карыстаецца поўным даверам, што на кожнае затрэбаваньне адпаведная сума мэталічных грошай будзе выплачана. Банкноты, або крэдытныя білеты розьняцца ад іншых крэдытных абавязаньняў воль якімі асаблівасьцямі:

1. Банкнот ня прыносе ніякага процанту, і вартасць яго заўсёды ёсьць адна і тая самая, не мяняецца адносна да большага, або меншага тэрміну платнасьці.

2. Банкнот гэта крэдытная папера на паказчыка — як кожныя грошы—і зьмена ўласнасьці не вымагае спецыяльных фармальнасьцяў.

3. Банкнот ёсьць платны à vista за прад'яўленьнем (паказаньне), або тады, калі толькі захочаш, ня так як гандлёвыя паперы—толькі ў пэўным тэрміне.

4. Банкнот не падлягае даўнасьці (выняткі: конверсія і замена старой эмісіі на новую).

5. Банкнот выпускаецца на пэўную круглую суму, на 10, 50, 100, 1000 адзінак у пэўнай валюце.

6. Банкнот выпускаецца толькі ўнаважненай інстытуцыяй — эмісійным банкам.

Усё складаецца на тое, што банкноты прыймаюць публічны характар, і спаўняюць ролю як сапраўдная гатоўка, пры гэтым момант давяраньня адыгрывае вялікае значэньне.

У выпадку, калі пахісьнецца гэты давер, то банкнот можа пайсьці ў ніз — спасьці ў сваёй вартасьці, бо няма гварантыі, што за банкнот будзе выплачана ўся сума, якая на ім значыцца. Наступае гэта часта тады, калі эмісійная інстытуцыя ўстрымлівае, хаця-б часова, замену банкнотаў на золата. Можа быць яшчэ так, што эмісійны банк зусім затрымае замену банкнотаў на золата, або адразу выпусьціў банкноты без належачага забяспечаньня, тады банкноты будзе ўжо зусім іншая. Перадусім адносна да мэталічных грошай утраціць яны характар зьберагалнага сродка, характар меры вартасьці і характар сродка, якім аплачваецца загранічныя абавязаньні. Будуць яны сродкам мены ўнутры гаспадарства і маюць вартасьць з погляду на тое, што будуць звальняць ад дзяржаўных абавязаньняў (падаткі, аплата праезду чугункай і інш.). Папяровымі грашмі называем платныя знакі, нямаючыя субстанцыянальнай вартасьці, ня вымяняльныя на золата, якіх номінальную вартасьць прымутова ўстанаўляе дзяржава. Курс папяровых грошай (вартасьць іх адносна да роўнаватасных грошай) вельмі хістаецца і пры надмерным друкаваньні іх, або інфляцыі, шьбка спадае. Чым больш эмітуецца папяровых грошай, тым больш спадае іх курс і іх закупная здольнасьць. Але і папяровыя грошы могуць трымацца на пэўным сталым курсе. У гэтым выпадку патрэбна, каб дзяржаўныя машыны перасталі друкаваць больш папяровыя грошы, (роўнавага бюджэту), каб гандлёвы баянс і платны баянс быў карысны для дзяржавы, каб гаспадарчая сытуацыя ўнутры краю была стойкая і мела неабходныя абставіны для яе разьвіцьця, урэшце, каб варункі палітычнага характару спрыялі перакананьню аб трываласьці на доўгі час гаспадарчых адносін.

§ 37. Рэформа валюты.

Найчасьцей папяровыя грошы выпушчаюцца гаспадарствам у трудных варунках жыцьця, калі гаспадарства ня можа пакрыць сваіх расходаў нармальнымі даходамі, або калі даходы гаспадарства зьмяншаюцца. Як толькі гаспа-

дарчае жыцьцё пачынае папраўляцца, як спыняюцца ненармальныя варункі, выкліканыя стыхійнымі сіламі, дык дзяржава стараецца вярнуцца да добрых грошай, якія-б не падлягалі вялікім хістаньням. З гэтай мэтай стабілізуецца курс старой валюты, або паступова забіраецца старая валюта з абароту, а на яе месца выпускаецца новая валюта, забяспечаная золатам і іншымі вартасьцямі. Замена адэпрэцыяванай валюты на новую называецца **конверсіяй**. Пры конверсіі праводзіцца **девалюцыя**, або выплата за адэпрэцыяваную валюту новай валюты ня згодна з яе номінальнай вартасьцю, але згодна з устаноўленым адпаведнымі ўладамі курсам. Курс гэты заўсёды бывае шмат ніжэйшы за номінальную вартасьць папяровых грошай і залежыць ад закупной іх сілы. Рэформа валюты можа быць праведзена і спосабам **рэвалюцыі** — павароту да пачатковай, партэтнай вартасьці валюты.

Рэформа валюты можа ісьці дзьвюма дарогамі:

- 1) рэформа ўласнымі сіламі,
- 2) рэформа пры помачы чужых капіталаў.

Разгледзім цяпер пабежна рэформы валют, якія былі дакананы ў апошніх часох дасьля эўропэйскай вайны ў Аўстрыі, Нямецчыне, С.С.Р.Р. і Польшчы.

I. Аўстрыя. Аздараўленьне валюты было тут зроблена пры помачы чужых капіталаў. Загранічная пазыка ў суме 650 мільёнаў карон была дадзена пад варункам праводжаньня рэарганізацыі пад кантролем урадоўцаў, вызначаных Лігай Народаў. Гэтую пазыку далі загранічныя банкі пад гарантыю некалькіх дзяржаваў.

Характарнымі азнакамі рэформы зьяўляюцца:

- 1) загранічная помач, 2) разлажэньне рэформы на даўжэйшы час (на 2 гады).

Пры праводжаньні рэформы ўласнымі сіламі і ў шьбкім тэрміне выступаюць такія праявы гаспадарчага крызысу, як:

- 1) сільнае абцяжэньне падаткамі;
- 2) недахват гатоўкі (недахват крэдыту);
- 3) высокія цэны на прадукты, якія пры стабілізацыі бываюць ухвачаны ў момэнце найбольшай інфляцыі, дык і найбольшай дарагоўлі;
- 4) труднасьць правядзеньня фінансавых дзяржаўных зьберажэньняў. Валютная рэформа Аўстрыі палягала на стабілізацыі кароны на фактычным роўні. Банкноты зрабіліся ўласнасьцю новага эмісійнага банку.

II. Нямецчына. У Нямецчыне дэпрэцыяцыя маркі ў канцы 1923 г. прыбрала нячуванья разьмеры. У ліпні месяцы таго самага году далар каштаваў мільён нямецкіх марак, у жніўні цана яго ўжо была 4 мільярды марак. Рэформа

палягала на ўтварэнні Рэнтавога Банку і на выпушчэнні рэнтавых марак. Капітал банку быў азначаны ў 3.200.000 залатых мк., а стаў гіпотэчна забяспечаны ў палавіне нярухомаю зямельнаю ўласнасцю, а ў палавіне прамысловаю ўласнасцю. На аснове гэтых гіпотэкаў былі выпушчаны рэнтавыя лісты (ад зямельнае ўласнасці) і аблігацыі (ад прамысловае ўласнасці). Рэнтавы Банк можа эмітаваць (выпушчаць) рэнтавыя маркі ў ліку не перавышаючым закладны капітал. Рэнтавая марка мае касовы курс, ня мае легальнага курсу. Ня мае яна характару праўнага платнага сродка, але ў кожны момант можа быць выменена на закладныя лісты і аблігацыі.

Эмісія выконваецца перад усім:

1) як крэдыт для фінансаў дзяржавы да сумы 1.200.000 мк.;

2) як крэдыт для прамысловасці да сумы 1.200.000 мк.

Рэнтавыя маркі — фактычна папяровыя грошы, толькі апёртыя на іншых асновах. Асновай гэтай маркі зьяўляюцца гіпотэкі ў форме закладных лістоў і аблігацый. Аднак такое забяспечэнне трэба прызнаць няпэўным, бо, хоць рэнтавыя маркі ёсць вымяняльныя на закладныя лісты і аблігацыі, а ў выпадку паніжэння курсу гэтых папераў, уласніку іх астаецца толькі даходзіць свайго судовай дарогай на гіпотэках, што ёсць трудна правясці. Але гэтая рэформа дапяла свае мэты, бо нямецкая марка ўстабілізавалася на парытэтным роўні 1 даляр = 4.200.000.000 мк. Рэформа ў Нямеччыне была праведзена ўласнымі сіламі (пазыка паводле пляну Dawes'a была атрымана пазьней). Сукцэс рэформы трэба прыпісаць таму, што:

а) сільна памагалі гаспадарчыя інстытуты і б) сума эмісіі была невялікая і агранічаная.

III. С. С. Р. Р. Першая валютная рэформа была праведзена тут у канцы 1920 г. Яна палягала на выпушчэнні Дзяржаўным Банкам чырвонцаў (10 рублёвых), якія ў адзін чацьвертай павінны быць забяспечаны золатам і загранічнымі валютамі (дэвізамі), а тры чацьвертыя вартаснымі паперамі. Дзяржава можа карыстаць з крэдытаў чырвонца, калі забяспечыць 60 проц. пазыкі золатам, а рэшту абавязаньнямі (вэксалямі). Чырвонцы выпускаюцца ў банкнотах на 1 чырвонец, які раўняецца 10 залатым рублём. Мелі яны легальны абарот нароўні з савецкімі рублямі. Ёсць гэта двувалютнасць, якая не становіць падвойнай валюты, бо няма тут сталай рэляцыі паміж гэтымі дзвюма валютамі. Чырвонцы ўтрымліваюцца на парытэце золата дзякуючы агранічанай эмісіі. У працягу 1923 г. адбыўся далей сільны спадак савецкага рубля. Тады Урад прыступіў да другой валютнай рэформы, якая палягала на:

- 1) ўстрыманні далейшай эмісіі савецкіх рублёў,
- 2) на выпушчэнні камісарыятам фінансаў „дробных“ да чырвонца ў форме 5-цёх, 3-х і 1-рублёвых білетаў. Часьць гэтых дробных з псыхалогічных паглядаў была выпушчана ў форме сярэбранага білёну.

Пры агранічаным ліку гэтых новых абаротных знакаў, вартасць іх можа ўтрымацца дзякуючы таму, што служаць яны разьменнай монэтай у грашовых зваротах.

IV. Польшча. Тут рэформа была праведзена ўласнымі сіламі, што выразілася ў сільным ападаткаваньні грамадзянства (абаротны падатак, маемасны падатак і інш.) Мэтай рэформы было стварэнне новай, пакуль што, папяровай валюты. Гэтае аздараўленьне адбілася прыкрымі вынікамі на гаспадарчым жыцці. Гандлёвы баянс заўсёды пагоршваўся: змяншаўся экспарт тавараў. Курс дэвізаў заўсёды меў тэндэнцыю ісьці ўгару, а ад жніўня месяца 1925 г. польскі злоты ўпаў ніжэй парытэту (на парытэту 1 д. павінен быць 5,18 злот., а Варшаўская біржа ад 28. XI 1925 г. выказвае 7,60 зл.). Апрача таго паўстаў крызіс грашовы, крэдытовы і агульна гаспадарчы. Прычынай першага, ў зьвязку з штучнай раўнавагай дзяржаўнага бюджэту, было зьявікае абсорбаваньне грашовых сум праз дзяржаўныя фінансы ў параўнаньні з лікам абаротнага капіталу, абслугоўваючага гаспадарчае жыццё.

Крызіс крэдытовы паўстае з прычыны 1) недахвату гатоўкі і 2) браку ў грамадзянстве давяраньня. Гэта важнае пытаньне для фінансаў дзяржавы, бо з прычыны нізкай платнай сілы грамадзянства, бюджэт можа быць выкулены з раўновагі, што вядзе за сабой інфляцыйныя вынікі. Усе крызісы зьяўляюцца пасьледствам вялікай інфляцыі і вельмі шчыбка праведзенай уласнымі сіламі валютнай рэформы. Зьніжковую тэндэнцыю польскага золата і гаспадарчы крызіс можна было-б аслабіць, калі канцэпцыю валютнай рэформы злучыць з канцэпцыяй загранічнай помачы, з прыцягваньнем замежных капіталаў да краю і вельмі на многа абніжыць дзяржаўны бюджэт, які павінен быць адначасна зраўнаважаным і зьменшаным. Апрача вышэйпаданых вэрнукаў для недапушчэння да далейшай дэпрэцыяцыі новай валюты, патрэбна, каб быў сьцісла агранічаны лік абаротных знакаў і каб загранічныя выплаты краю (платны баянс) не выказвалі сталай пасыўнасці.

§ 38. Грашовы лад і сусьветная вайна.

У зьвязку з сусьветнай вайной і вялізарнымі палітычнымі і гаспадарчымі пераваротамі ў ваяваўшых дзяржавах пахіснуўся або зусім рынуў той будынак, які быў дасканале-

ны ў працягу якоў, грашовага ладу, а ў нейтральных гаспадарствах падаўся характарным зьменам. Калі дзяржавы, браўшыя чынны ўдзел у барацьбе, ўсе без вынятку перапілі да гаспадаркі апэртаў на папяровых грошах, то нейтральныя дзяржавы павялічылі свае запасы золата, а на т пад канец вайны пачалі бараціцца ад перазмернага наплыву яго, выдаючы распараджэньне (Швэцыя), што ня маюць абавязку выменьваць кожную суму золата на свае банкноты, або панізілі цану золата пры куплянні (Гішпанія, Голяндыя). У часе вайны запасы золата пачалі мяняць сваё месца; калі ваяваўшыя дзяржавы ўсялякімі спосабамі бараціліся ад адплыву золата, то нейтральныя краі пачалі ў пэўнай меры бараціцца ад завялікага яго наплыву. Дык нідзе не захавалася залатая валюта ў перадваенным значэньні гэтага слова. Тады была вольнасьць выбіваньня монэт і прывозу золата, а цяпер усюды да пэўнай ступені ўведзены аграічэньні.

Дзяржавы браўшыя ўдзел у вайне, зараз у 1914 годзе, за выняткам Англіі і Злучаных Штатаў, забаранілі вываз золата за граніцу і агарылі сабе права распараджацца золатам на замежныя закупы ў меру ваенных патрэбаў. А каб лягчэй вясці барацьбу з прыватным экспортам золата, спынілі абарот золатам і ўнутры краю. Замест гэтага пачынаюць выбіваць вялікія сумы папяровых грошай, на ўнутраныя калёсальныя ваенныя выдаткі. Гэзэрвуюць сабе золата на заграічныя выплаты; ня будучы ў стане павялічыць запасаў золата, скупляюць заграічныя вэксалі (дэвізы), плацячы за іх па курсе золата што раз то большым лікам дэпрэцыяваных сваіх банкнотаў. Пазбываюцца золата выняткава толькі ў выпадку няўхільных ваенных вымогаў (патрэбаў). У зьвязку з гэтым зьнікла тая перадваенная сталасьць курсаў, не хапала ёй асновы, а іменна магчымасьці высыланьня золата, з мэтай утрыманьня на пэўным роўні парытэту. Урэшце і высылка золата, якога лік быў аграічаны, давала-б, можа толькі на кароткі час, да правы курсаў, а пасля дзякуючы недахвату золата магла-б наступіць яшчэ горшая дэпрэцыяцыя грошай. Таксама і ўва ўнутраным звароце золата атрымлівае ўзрастаючае ажыё (большую вартасьць) у параўнаньні з што раз то большым лікам папяровых банкнотаў і недахвату неабходных сродкаў да задавольваньня патрэбаў, дзякуючы пагалоўнаму зьмілітарызаваньню людзей і прадпрыемстваў, або прытанаваньнем іх да патрэбаў вайны, якая нічога ня мае супольнага з патрэбамі грамадзкай гаспадаркі. Вартасьць папяровых грошай пацярпела затым агульнае дыжажэ звонку і ўнутры дзяржавы адносна да золата, якое зьнікла з абароту.

Інакш улажымся адносіны ў Англіі і Злучаных Шта-

тах. Перадусім іх валюта паддалася шмат меншай дэпрэцыяцыі, на што злажылася многа прычын. Англія мела магчымасьць павялічваць свой запас золата, бо распараджаецца сваімі капальнямі золата, а ўрад пасля выбуху вайны зарэкваваў усё іх вытворства па перадваенных цэнах. Калі аднак даўней за золата даваў банкноты або чэкі з выменай на золата, то вайной аграічыў вымену, бо пачаў даваць папяровыя грошы. Дзякуючы гэтаму спала купчая сіла ваенных фунтаў штэрлінгаў, але шмат у меншай меры, чым папяровыя грошы іншых эўропэйскіх дзяржаваў. Ангельскі ўрад офіцыяльна ня спыніў выменьваньня банкнотаў на золата, але аднак аграічыў яго гэткамі спосабам: У часе выбуху вайны (29 ліпеня 1914 г.) ангельскі банк прабаваў ратаваць свае запасы золата падвышкай эсконтовай нормы, каб недапусьціць да вывазу яго. Высокасьць эсконтовай нормы ў часе ад 29 ліпеня да 1 жніўня падскочыла з 1 на 10 проц., дык да гэтак высокай, якой уперад у працягу больш двухсот гадоў існаваньня банку ніколі ня мела. Але гэта не памагло, у працягу гэтых чатырох дзён банк выдаў больш як 10 мільёнаў фунт. штэрл. у золале або каля 7 вагонаў золата (кожны вагон лічачы па 10 тоннаў). Таксама насяленьне збывала свае працэнтныя паперы (валеры), заменяючы іх на золата, а ніхто не хацеў іх купляць, дзеля таго Лёнданская Біржа была закрыта першы раз пасля трохвядковага свайго існаваньня. У зьвязку з тым, што банкі кантынэнтальных дзяржаваў у першых крытычных днёх нічога не выдавалі з сваіх запасаў золата (выплата золатам была спынена), то з Ангельскага Банку маглі ўцячы ўсе запасы добрароднага мэталю. Каб перашкодзіць гэтаму ангельскі банк абвясціў, што 3, 4 і 5 жніўня 1914 г. спыняе ўрадаваньне, а 6-га пачаў ужо выдаваць гэт. зван. абаротныя ноты („emergency notes“), якія сьведчаць не аб офіцыяльнай, але фактычнай нявыменнасьці на золата. Таксама і вываз золата заграіцу, ўперад не аграічаны, цяпер паддаўся кантролю ангельскага ўраду.

Злучаныя Штаты адразу ня прыімалі ўдзелу ў вайне, дзеля таго, як нейтральны край, зьбіралі вялікія запасы золата ўзамен за даставы чуць не для ўсіх ваяваўшых гаспадарстваў. Ад момэнту-ж прыступленьня Амэрыкі да коаліцыі ваюючых дзяржаваў грашова лад у Злучаных Штатах пайшоў на дарогу аналёгічную да той, якая была ў Англіі.

Што да нейтральных краёў, то і ў іх не асталася залатая валюта даваеннага характару. Усе шмат павялічылі свае запасы золата, а лічачыся з магчымасьцю быць уцягнутымі ў ваенную завіруху, таксама аграічылі замен банкнотаў і забаранілі вываз золата. Голяндзкі Банк, які можа найбольш сабраў золата адносна да свайго даваеннага

запасу, выдаваў толькі выняткова золата і то па цане шмат вышэйшай, за тую, якую плаціў сам. Такім чынам нейтральныя дзяржавы збіралі золата, пазвалялі вывозіць тавары заганіцу толькі пад варункам аддачы ім усё іх роўнаватасьці золатам па ўстаноўленай цане, узамен за банкноты, якія ня выменьваліся на золата. Нічога дзіўнага, што нейтральныя экспартэры, лічычыся з вышэй паданым фактам, награджалі патрату золата вышэйшымі цэнамі, што выклікала дарагоўлю на тавары. З другога боку вялікі наплыў золата да нейтральных дзяржаваў веў за сабою таксама павялічэньне цэнаў, бо за золата вывозіліся тавары, якіх лік зьмяншаўся ў краі. Дзеля гэтага ў скандынаўскіх дзяржавах спынілі вольнасьць выбіваньня залатых монэт па сталай цане. Швэдзкі Банк браў залатныя монеты, але па ніжэйшай цане, чымся да вайны. Гэта мела на мэце абудзіць жывейшы менны рух таварамі, каб у край скарэй прыплывала ня золата а тавары; з другога боку трэба было не пазбывацца запасу сабранага золата, а плаціць за замежныя тавары папяровымі грашымі, якія яшчэ мелі высокі курс. Таксама і Гішпанскі эмісійны Банк купляў золата па цане ніжэйшай за даваеныя парыгэт.

Такім чынам, валютны крызіс, хаця і ў рознай меры, дайшоў да ўсіх гаспадарстваў. Дзяржавы, якія праігралі вайну, найбольш пацярпелі на грашовых адносінах. Нямеччына, Аўстрыя, Расея і іншыя перайшлі нябывалую грашовую катастрофу, якая абесцаніла зусім папяровыя грошы.

Францыя, ня глядзячы на тое, што вышла з вайны краем, на баку якога аказалася перамога, дагэтуль мае неўпарадкаваную валюту. Калі ў 1914 г. Францыя мела ў звароце 6 мільярдаў папяровых франкаў, то ў 1920 г. дайшла да цыфры 37 мільярдаў. Гэта бяз сумніву адазвалася на курсе францускага франка. Фінансовы крызіс, адсутнасьць звароту даўгоў і кошты вайны зрабілі Францыю — даваеннага Эўропэйскага банкера — краем поўным даўгоў і ў цяжкіх гаспадарчых абставінах. У Італіі валюта яшчэ больш здэпрэцыявалася. Наг' у Англіі заўважыўся спадак курсу фунта адносна да даляра (15 проц.).

Калі даўней гэта было б вельмі скора ўрэгулёвана праз адплыў золата, то пасля вайны Англія неахвотна ішла на паправу курсу фунта коштам золата, а скарэй падняла працэнтавую норму (падаражэньне грошай), каб дасягнуць свае мэты. А дзеля таго, што дзяржаўны доўг Англіі даходзіў да 8 мільярдаў фунтаў, то, Злучаныя Штаты Амэрыкі высунуліся на першае месца як гаспадарча наймагутнейшая дзяржава, а даляр зрабіўся міжнароднай мерай вартасьці, заняў месца фунта штэрлінгаў.

Калі перад вайной цэлы сьвет імкнуўся да залатога мономэталізму, то падчас вайны валюты ўсіх дзяржаваў зрабіліся папяровымі, хаця з рознаю купчаю сілаю. Гэты стан працягнуўся далёка пасля вайны; дагэтуль у Эўропе на ўнутраных рынках няма залатой валюты, вымяняльнай на золата без агранічэньняў. Агульна можна сказаць, што залатая валюта належыць да часоў даваенных, цяпер запанавала крэдытовая валюта апёртая на багацьці народу іншымі словамі на яго вытворстве, экспартнай здольнасьці і на давераньні. Адны Злучаныя Штаты маюць вельмі многа золата (больш як 3 мільярды даляраў) і затым стараюцца ўзалежніць ад сябе Эўропэйскія дзяржавы, ня прызнаючы іншых грошай, як апёртых на золаце.

§ 39. Эмісійныя Банкі.

Інстытуцыя, якая выпускае банкновыя білеты называецца эмісійным банкам. Эмітаваць банкноты ня можа кожны банк, але спецыяльна на гэта ўпаважнены. Калі-б хадзіла аб неабходную патрэбу пэўнасьці што да замены банкнотаў на золата, то эмісійны банк павінен бы мець у сваёй касе столькі золата на колькі выпускаць банковых білетаў. Але ў гэтым выпадку банк ня меў бы ніякой карысьці, а наг' панёс бы выдаткі на прыгатаваньне і друк банкнотаў. Дзеля гэтага эмісійныя банкі чуюць не заўсёды маюць права: або эмітаваць пэўны лік банкнотаў без адпаведнай роўнаватасьці ў золаце (гэтая лішка становіць тады нібы звычайную пазыку ад грамадзян, тым лепшую для банку, што яна не апрацэнтавана, бо банкноты ня прыносяць процантаў таму, у каго знаходзяцца), або эмітаваньня банкнотаў у ліку даходзячым да закладнага капіталу банку (што зьяўляецца для банку выгадным, бо ён мае магчымасьць падвоіць сабе капітал не плацячы ніякіх процантаў і інш.). Апрача таго, банк выдае банкноты ўзамен за вэксалі, ад якіх бярэць процанты, або за іншыя абавязаньні сваіх кліентаў, за што таксама атрымоўвае процанты.

Проста кажучы, банк выдае беспрацэнтавыя ноты, атрымлівае процантовыя валеры, якія прыносяць банку даход. На гэтым маюць карысьць і кліенты, бо за вэксалі і іншыя абавязаньні бяруць банкноты, якія ходзяць нароўні з грашмі, і зьяўляюцца нібы пераказам, даючым магчымасьць атрымоўваць з грамадзкага складу часць эканамічнага добра.

Рэч простая, што эмісійны банк ня можа без канца эмітаваць паверных білетаў, бо тады яны спалі-б у сваёй вартасьці, што розным краём далосся прыкра адчуць. У Францыі John Law пачаў эмітаваць банкноты, думаючы, што яны

самі праз сябе зьяўляюцца эканамічным добром; выпушчаў бяз ліку так, што вартасць іх спала амаль што не да нуля. Тое самае зьявішча можам абсэрваваць у шмат якіх дзяржавах пасля вялікай эўропэйскай вайны, калі за шпілку трэба было лічыць мільёнамі.

Статуты эмісійных банкаў устанаўляюць лік эмісіі банкнотаў, абараняючы іх ад дэпрэцыяцыі. Апіраюцца яны на пэўных асновах, якія самі праз сябе паказваюць на тое, да якіх межаў можна пасунуць эмісію. Бо ў выпадку, калі-б банк выпусціў замнога банкнотаў, калі-б паўстала найменшае сумляваньне, ці будуць яны выменьвацца на золата, тады на міжнародным рынку адразу будуць менш ацэньвацца як залатая монэта, іншымі словамі спадуць ніжэй за парытэт. Далей іх вартасць пачне спадаць і ў краі, пачнецца ажыё на залатая монэты, як лепшыя, згодна з законам Грэшам; паўстануць падвойныя цэны на тавар, адна на поўнаватасную валюту і другая — вышэйшая — на банкноты.

Пры такіх варунках прывоз да краю загранічных тавараў будзе ўтруднены, а наадварот, экспарт тавараў за граніцу можа экстенсывна ісьці, бо тавары з краю, дзе нізкая валюта, патрапяць лепш конкурараваць з таварамі краёў, дзе высокая валюта. Зьявішчы спадку банкнотаў маюць месца тады, калі эмісійны банк перастае выменьваць сваё банкноты на золата; банкноты тады маюць прымусовы курс, што заўсёды фатальна адбіваецца на фінансах гаспадарства і агульным дабрабыце.

На сваёй арганізацыі эмісійныя банкі дзеляцца на некалькі тыпаў: 1) арганізацыю палягаючую на банковай вольнасьці, 2) арганізацыю прыватных прывілеяваных банкаў і 3) арганізацыю дзяржаўных банкаў. Банковая вольнасьць існуе ў Злучаных Штатах Амэрыкі: кожны банк, пасля злажэньня залогу працэнтавымі дзяржаўнымі паперамі мае права эмітаваць крэдытныя білеты да вышні 90 проц. зложанага залогу.

Арганізацыя прывілеяваных банкаў тым розніцца ад банковай вольнасьці, што толькі пэўныя банкі, маючы ад дзяржавы дазвол, могуць выпушчаць банкноты. Такім банкам ёсьць банк ангельскі (Bank of England), заложаны ў 1694 г. і банк францускі (Banque de France), заложаны ў 1803 г.

Трэці тып эмісійнага банку палягае на тым, што эмісійны банк зьяўляецца ўрадовай інстытуцыяй. Такім банкам быў дзяржаўны банк (Государственный Банк) у Расеі, які знаходзіўся пад загадам Міністра Фінансаў.

Што да самых варункаў забесьпячэньня банкнотаў таксама разрозніваем некалькі тыпаў банковых эмісіяў.

1. Эмісія паверных білетаў ня можа перавышаць запасу гатоўкі, якую мае банк. Ёсьць гэта т. называная аснова

забесьпячэньня мэталічнымі грашмі. Абавязвае яна ангельскі банк, які можа выпушчаць банкноты толькі да вышні, якая адказвае злучанай суме закладнога капіталу і запасу гатоўкі.

З мэтай дакладнага выконваньня гэтай асновы, ангельскі банк падзелены на два асобныя аддзелы. Адзін з іх займаецца банковай дзеяльнасьцю (дэпазытовай, эсконтовай і г. д.) але ня эмітуе білетаў, а другі толькі выпушчае банкноты. Гэты аддзел выдае ў меру патрэбы білеты першаму, але калі выдаў іх ужо на суму закладнога капіталу, — не выдае ўжо іх больш, як толькі за гатоўку, або за штабы золата.

2. Другая сыстэма палягае на тым, што ўстанаўляюцца сталыя (заўсёдня) адносіны гатоўкі да сумы эмітаваных банкнотаў. Найчасцей выражаецца яна лічбай адной трэцяй, г. зн. што білетаў выпускаецца тры разы толькі, колькі ёсьць золата.

3. Трэцяя сыстэма палягае на ўстанаўленьні максімуму дазволенай эмісіі. Гэтая сыстэма прынята ў Францыі.

4. Чацьвёртая сыстэма палягае на забесьпячэньні эмісіі дзяржаўнай рэнтай у суме перавышаючай на адну дзесятую вартасць эмітаваных білетаў. Гэтая сыстэма, як ужо было падаана раней, практыкуецца ў Амэрыцы ў Злучаных Штатах.

З усяго вышэй падаанага бачым, што ў Злучаных Штатах, дзе пануе банковая вольнасьць, уведзены найвастрэйшыя законы аб забесьпячэньні крэдытных білетаў, тады калі ў Францыі, дзе існуе банковы манополь, гэтыя правы шмат мякчэйшыя. Таксама бачым, што ніводная з гэтых сыстэмаў не даець поўнай гарантыі, што банк будзе магчы выплаціць за паверныя білеты звонкай монэтай. Хочучы дасягнуць гэтай мэты трэба было-б жадаць ад банку забесьпячэньня ўсей сумы эмітаваных банкнотаў. Тады-б ня было ніякай рызыкі, але затое ўслужы банкам зусім зьменшыліся-б, — банкі перасталі-б быць крэдытнымі інстытуцыямі. Ды й няма ніякай патрэбы забесьпячаць усю суму банкнотаў роўнай сумай золата, бо часць банкнотаў заўсёды астаецца ў звароце і не патрабуе замены на мэталі.

§ 40. Вэксалі.

Вэксалем называем пісьменнае абавязаньне згодна з правам учыненае, да заплаты ў пэўным тэрміне вэксальнай сумы. Галоўнай крыніцай паўстаньня вэксалёў ёсьць гандлёвыя адносіны. Купец атрымоўвае ад прамыслоўца або гуртоўніка тавар і, разлічаючы, што за тры месяцы прадасьць гэты тавар, выдае за тавар вэксаль платны гатоўкай у трохмесячным тэрміне. Але прамысловец патрабуе гро-

шай і дзеля таго прадае (дысконтуе) атрыманы вэксаль у банку, з якога, як надойдзе тэрмін платы, купец павінен выкупіць свой вэксаль. У гэтым выпадку выступае г. зв. просты вэксаль. Апрача яго ёсць пераказны вэксаль (тра-та), які прыносе вялікія ўслугі перад усім у гандлёвых адносінах паміж рознымі гарадамі і нават краямі. Пераказны вэксаль паўстае так. Купец вінен прамыслоўцу за тавар пэўную суму, а прамысловец вінен дастаўшчыку сырых матэрыялаў. Замест таго, каб купец выдаваў вэксаль прамыслоўцу, а прамысловец дастаўшчыку сыр'я, прамысловец выстаўляе адзін вэксаль, у якім піша (згодна з вэксальным правам), каб купец у пэўным тэрміне заплаціў дастаўшчыку тую суму грошай, якую вінен прамыслоўцу. Гэты вэксаль атрымоўвае дастаўшчык, які і спаганяе грошы ад купца. Дастаўшчык таксама, ня хочучы чакаць тэрміну платы вэксалю, можа здысконтаваць яго ў банку і адразу атрымаць грошы, або, палажыўшы жыро, пераказаць яго свайму крэдытору, які таксама можа пусьціць вэксаль далей.

Такім чынам, вэксаль можа хадзіць з рук у рукі (да часу тэрміну платы), спаўняючы ролю грошай.

§ 41. Чэкі і пераказы.

Чэкам называем пісьменны загад аб выплаце наказчыку безадкладна пэўнай сумы грошай, або запісаць яе на іншы рахунак. Той, хто выстаўляе чэк, мусіць мець у банку ў запасе свае фондушы. Пераказ мала розніцца ад чэку і азначае ён загад крэдытора даўжніку выплаціць пэўную суму яго доўгу ў кароткім тэрміне трэцяй асобе. Чэкі і пераказы могуць заступаць металічныя грошы, бо іх уладар сам можа не зварочвацца ў банк, а перадаць іх свайму крэдытору пры заплаце. Такая сыстэма сільна распаўсюджана ў Англіі. Дзякуючы чэкам, пераказам і вэксалём пмат зьмяняецца патрэба абарочваньня грашмі. Гэта вельмі карысна, бо звальняе грамадзянства ад трыманьня сваіх капіталаў у форме беспрацэнтавых металічных грошай; такія чэкі нават могуць ніколі ня бачыць металічнай заплаты, але ўзаемна кампэнсавацца.

§ 42. Компэнсацыйная палата (Clearing House) і біржа.

Чэкі, пераказы, вэксалі звычайна аплачваюцца ў банках. Можа здарыцца так, што адзін банк А мае на пэўную суму валёраў, якія павінен аплаціць банк Б, і наадварот банк Б можа мець такія чэкі, пераказы і вэксалі, якія павінен аплаціць банк А. Каб пачалі яны адзін аднаму выплачваць грашмі, дык мелі-б страту на тым,

што непатрэбна трымалі-б для разраўнкі грошы. То-ж банкі не разрахоўваюцца гатоўкай, але валёрамі (чэкамі, пераказамі і вэксалямі) і толькі розніца пакрываецца адным банкам грашмі. Калі ёсць больш такіх банкаў, то іх прадстаўнікі збіраюцца ў пэўным месцы, дзе і праводзяць разраўнак паміж сабою. Інстытуцыя, у якой адбываецца разраўнак паміж банкамі, называецца **Компэнсацыйнай палатай**. Такія палаты найбольш разьвіты ў Англіі і Злучаных Штатах. Там, дзе паміж банкамі праходзяць мільярдныя абароты, кампэнсацыйныя палаты прыносяць вялікую карысьць, бо зьмяняюць патрэбу паслугоўвацца грашмі. У Англіі, Амэрыцы і іншых краях, дзякуючы сурагатам грошай (чэкі, пераказы, вэксалі) і кампэнсацыйным палатам, памен таварамі адбываецца або без пасрэдняства грошай, або пры невялікім іх удзеле.

Біржа. Як у вытворстве, так і ў мене пануе цяпер бязлад, вынікаючы з няведаньня сумы грамадзкага патрабаваньня, з няведаньня стану вытворства ў розных краях з прычыны недастачы сьведамага кіраўніцтва прадукцыяй, менай і разьмеркаваньнем вартасьцяў. Аднак неабходнасьць хаця-б прыблізнай орыентацыі ў мэханізме вытворства, у адносінах посулу і патрабаваньня, у заблытаных рынковых адносінах, грашовых і крэдытовых, — высоўвае патрэбу існаваньня органаў, інстытуцыяў, даючых магчымасьць збіраць пэўныя інфармацыі, уводзіць пэўны лад у гаспадарчае жыцьцё. Такія мэты часткова дасягаюцца біржамі. Біржа г. ё. праўная інстытуцыя, якая паўстае ў мясцох, дзе адбываюцца большыя звароты (ў вялікіх гарадох) і прадстаўляець сабой сход вялікіх купцоў, банкераў (капіталістых), якія робяць там вялікія абаротныя апэрацыі, заключаюць дагаворы, уплываючыя на сталасьць цэнаў, даведваюцца аб палажэньні рынкаў у іншых гарадох і дзяржавах, аб хістаньні і зьменах у міжнародным і сусьветным гандлі. Сюды (на біржу) прыходзяць весткі аб розных абставінах, якія могуць карысна, або некарысна ўплываць на ўсе чыста бакі гаспадарчых адносінаў усяго краю, на стан данай галіны гандлю або прамысловасьці, або на'т на інтэрас таго ці іншага прадпрыемства. Паміж новачаснай дзяржаўнай палітыкай і міжнароднай з аднаго боку, а біржай з другога, існуе блізкая лучнасьць і супольная залежнасьць; біржа—гэта ўсабленьне капіталу, гэта вялікі капітал у сваёй уласнай асобе; цяперашняя дзяржава—гэта выканаўца волі капіталу; у залежнасьці ад спосабу і рэзультатаў выкананьня гэтай волі, мяняецца настрой біржы, уплываючы з свайго боку на бег справаў у палітыцы дзяржаў. Трэба дадаць, што біржа не концентруе цэлага эканамічнага жыцьця; яе уплыў, галоўным чынам, датычыць паменных і крэдытовых адносін.

Біржы дзеляцца на таварныя і грашовыя. На таварных біржах прадмет транзакцыяў становяць такія тавары, якія можна набываць у вялікім ліку паводле азнаных гатункаў, без патрэбы агляданьня іх (збожжа, мука, цукер, кава, газа, воўна, бавоўна і г. д.). На грашовых біржах адбываецца гандаль вэксалімі, дэвізамі (загранічн. вэкс.) акцыямі, аблігацыямі, грашмі (мэталічнымі), дзяржаўнымі паперамі і г. д. Сёньня важнейшую ролю адыгрываюць грашовыя біржы.

На біржы, побач з фактычнымі, рэальнымі транзакцыямі куплі-прадажы тавараў або валераў, на шырокую дарогу выдзецца спекуляцыя, будучая родам азартнай ігры, апёртай на магчымасьці звышкі або зніжкі цэнаў на пэўныя валеры або тавары.

У апошнія часы ў большых дзяржавах закладаюцца Інстытуты Досьледаў Кон'юнктуры, якія сачаць за гаспадарчым жыцьцём і маюць на мэце стабілізаваць гэтае жыцьцё.

IV. Павер.

§ 43. Асновы паверу.

Ня толькі грошы спаўняюць ролю пасрэдніка пры памене, але яшчэ і павер (крэдыт) адыгрывае вялікую вагу як сродак мены. Павер ёсьць нібы паменам існуючага добра на добро няіснуючае, але якое яшчэ будзе вытворана. Калі прамысловец дае купцу свой тавар на крэдыт (на павер), то г. зн., што ён дае існуючае добро ў замен за добро (грошы) якое будзе яму аддана пазьней, — ў будучыні. З гэтага бачым, што крэдыт сам праз сябе не стварае добра: купец атрымоўвае тавар, прамысловец узаем атрымоўвае абавязаньне купца аб заплаце ў пэўным тэрміне азначанае сумы. Само абавязаньне яшчэ ня ёсьць добром, і мае вартасьць з прычыны толькі таго, што будзе заменена на добро. Калі гэтай замены ня будзе, то абавязаньне ня мае ніякай вартасьці і, такім чынам, ня ёсьць новым добром. Крэдыт апіраецца на давяраньні і ёсьць яго творам. Ад гэтага само названьне паўстала з лацінскага *credere*, што азначае верыць, давяраць.

Паверу ня трэба мяшаць з арэнднай пазыкай. Калі пазыкаю (аддаю ў арэнду) каму-небудзь нейкі прадмет, пазваляю карыстаць з яго, то, хаця і выступае тут факт пазыкі, але адносіны гэтыя прынцыпова розныя ад крэдытовых адносін, бо тутка даўжнік зьяўляецца толькі карыстальні-

кам і абавязаны зьвярнуць той самы прадмет, які пазычыў. У крэдытовых адносінах абавязаны зьвярнуць такі самы прадмет (не канечна той самы) і, што найважнейшае, ёсьць ён уласнікам пазычанай рэчы (да часу тэрміну звароту), г. значыць, што ня толькі можа з ёй зрабіць што хоча, але ўсялякая рызыка, прырост або шкода, карысьць ці страта ідзець на рахунак даўжніка. У адносінах, якія паўстаюць паміж уласнікам і карыстальнікам, карысьнік ня ёсьць уласнікам а толькі ўладаром і рызыка пераважна астаецца на баку ўласніка.

Хаця павер не бярэ ўдзелу пры вытворстве ў тым значэньні, каб тварыў новае добро, аднак аддае ён вялікія ўслугі.

1. Павер робіць магчымым найлепшае выкарыстаньне існуючых капіталаў. Вялікая часць капіталаў ляжала-б зусім бяздзейна, калі-б капіталы не маглі пераходзіць з рук у рукі і спаўняць працу. У кожным цывілізаваным грамадзянстве ёсьць многа такіх, якія не патрапяць выкарыстаць свае капіталы. Сюды належаць: тыя, якія маюць замнога капіталу, тыя, якія маюць замала капіталу, каб іх прадукцыйна ўжыць, і тыя, якія з погляду на свой век або здольнасьці фізычныя ці духовныя, самі асабіста ня могуць выкарыстаць іх.

2. Павер пабуджвае да большай зберагальнасьці (ашчаднасьці). Ашчаднасьць упывае на павялічэньне грамадзкага даходу і сродкаў вытвораньня.

3. Павер змяняе патрабаваньне гатоўкі. Аднак церазьмерныя крэдыты вядуць да ажыўленьня гаспадарчага жыцьця, з якім вяжацца эканамічныя крызысы.

§ 44. Рознароднасьць паверу.

У крэдыце, які мае месца ў цяперашнім капіталістычным ладзе можам бачыць такія яго рознароднасьці: 1) доўгатэрміновы і 2) кароткатэрміновы павер, апроча тага: 1) асабісты і 2) рэчавы.

Кароткатэрміновым крэдытам называем павер, якога платнасьць не працягваецца некалькі месяцаў. Звычайна гэта купецкі павер: купец атрымоўвае напавер тавар і выдае прамыслоўцу вэксаль платны цераз 3 месяцы (або ў іншым тэрміне). Такі крэдыт спаўняе ролю як-бы часці зваротнага капіталу.

Доўгатэрміновым крэдытам называем павер, якога сплата наступае ў працягу некалькіх гадоў, або на т некалькіх дзесяткаў гадоў. Такі павер бывае сплачваны (амортызаваны) ратамі праз увесь час трываньня крэдыту. Такі павер

часта называецца інвэстыцыйным, г. зн. патрэбным на пастанову варстату працы, з якога даходы маюць сплачваць доўг. Калі, напрыклад, замерываемся збудаваць фабрыку і з гэтай мэтай атрымліваем крэдыт, то ня можам спадзявацца, каб гадавы даход мог пакрыць усе панесеныя расходы, чарпаныя з крэдыту, дзеля таго можам пазыку забяспечыць гіпотэкай на якія-небудзь нярухомасці і ў працягу некалькіх дзесяткаў гадоў сплачваць яе.

Асабістым крэдытам называем такі крэдыт, у якім асновай давярэння ёсць адказнасць ці то моральная, ці матар'яльная даўжніка, а відочным знакам крэдыту ёсць толькі яго абавязаньне (напр. вэксаль).

Рэчавым крэдытам называем павер, у якім забеспячэннем звароту пазыкі зьяўляецца нейкі прадмет (хаця-б знаходзіўся гэты прадмет ўва ўладаньні даўжніка); гэты прадмет, у выпадку незвароту пазыкі, можа быць крэдыторам праданы з мэтай атрымання пазычаных грошай. Пазыка з закладаньнем прадмету (рэчы) (напр. у лёмбардзе) ёсць рэчавым (прадметным) крэдытам.

Гіпотэчны крэдыт так сама ёсць рэчавым крэдытам, бо крэдытор дарогай запісі даўгу ў гіпотэцы нярухомасці, ў выпадку незвароту пазыкі, можа давясці да прымусовай прадажы тае нярухомасці і атрымаць дадзены крэдыт з сумы, якая будзе выручана.

Пры гэтым захоўваецца парадак гіпотэчных запісаў, г. зн. у першую чаргу будзе задаволены ў цэласці першы крэдытор, запісаны ў гіпотэцы, пасля другі і г. д.

Паасобным рознароднасцям крэдыту адказваюць розныя інстытуцыі, прызначаючы крэдыт. З пагляду на тое, што асабісты павер звычайна бывае кароткатэрміновым крэдытам, крэдыт мае не чатыры, а тры роды крэдытных устаноў: 1) **Крэдытныя таварыствы** (для доўгатэрміновага крэдыту), 2) **банкі** (для кароткатэрміновага крэдыту) і 3) **лёмбарды** (для рэчавога крэдыту). У рэшце існуе спецыяльная катэгорыя крэдыту, апэртая на аснове коопэратывізму.

§ 45. Установы доўгатэрміновага паверу *).

Інстытуцыі доўгатэрміновага паверу апіраюць свае апэрацыі на забеспячэнні прызнанага крэдыту ў гіпотэчнай кнізе той нярухомасці, якая адказвае за сплату пазыкі і яе апрацэнтаваньне. Гэта ёсць т. зв. амортизацыйны крэдыт; г. азначае, што даўжнік у ўстаноўленых тэрмінах плаце ня толькі процанты, але і часць даўгу. Калі ходзе аб гіпотэку на землі, то выступаюць тут Зямельныя Крэдытныя Та-

*) Часам наз. гіпотэчнымі банкамі.

варыствы, а калі аб гіпотэку гарадзкой нярухомасці (дамы), то тут маем Гарадзкія Крэдытныя Таварыствы. Як адны, так і другія выпускаюць закладныя лісты (апрацэнтаваныя і доўгатэрміновыя), якія выдаюцца таму, хто хоча крэдыту пад заклад яго нярухомасці. Каб атрымаць за закладныя лісты грошы, трэба іх проста прадаць на біржы па курсе, які існуе.

Закладныя лісты сплачваюцца гатоўкай Таварыствам з сумаў, уношаных праз сьсябраваных на заплату сваіх даўгоў.

§ 46. Установы кароткатэрміновага паверу — Банкі.

Установамі кароткатэрміновага паверу ёсць банкі. Гісторыя банкаў вяжацца з гісторыяй гандлю ўжо ад сярэдніх вякоў і кожны новаўтвораны вялікі банк ёсць новым гняздом, якое прадказвае далейшае разьвіццё гандлю. Найдаўнейшыя з іх паўсталі ў Італьянскіх рэспубліках: у Венецыі (каля 1400 г.), ў Гэнуі (1407 г.). Калі ў гандлі першараднае месца заняла Голяндыя, паўстае званы вялікі банк—Амстэрдамскі (1609 г.), а незадоўга пазьней і Гамбургскі і Ротэрдамскі. Нарэшце, залажэнне Ангельскага Банку ў 1692 г. паказвае на момэнт, ад якога Англія ўсяўладна запанавала над сусьветным гандлем. У Францыі і іншых краях банкі паўсталі шмат пазьней.

Дзейнасць банкаў палягае на прызнаваньні крэдытаў на гаспадарчыя патрэбы. Прадучэнт, прадаўшы купцу свой тавар, узамен атрымлівае тэрміновае абавязаньне — вэксаль. Аднак-жа, трэба яму гатоўкі на далейшае вядзеньне прадпрыемства, на куплю сырых матар'ялаў, аплату рабочай сілы і г. д. Прадучэнт, палажыўшы на адваротным боку вэксалю свой подпіс (жыро), што азначае, што ён адступае гэты вэксаль некаму іншаму і, у выпадку неаплаты купцом (выставіўшым вэксаль), робіцца адказным за яго, атрымлівае ў банку гатоўку за вэксаль, па адлічэнні банкам пэўных дысcontных процантаў.

Паўстае пытаньне: скуль банк бярэ грошы на скуп вэксалёў? Перад усім банк мае свой закладны капітал. Капітал гэты не адгрывае вялікай ролі ў параўнаньні з абаротамі банку. Крыніцай абаротных капіталаў банку ёсць яшчэ ўклады прыватных асоб і інстытуцыяў і крэдыты ў эмісійным банку (рэдысcont вэксалёў). Таму, хто мае гатоўку і яшчэ не ўмясціў яе ў якім-небудзь прадпрыемстве, шмат выгадней улажыць свае грошы ў банк, чымся трымаць іх пры сабе; перадусім рызыкуе, што грошы лягчэй могуць быць украдзены, па другое, палажыўшы

ў банк, атрымае процанты. Гэтай дарогай часам з невялікіх паасобных укладаў збіраюцца ў банку вялікія капіталы: адны ўклады ўносяць, другія выбіраюць, але з прычыны таго, што ніколі ўсе разам не забіраюць сваіх укладаў, дзе-ля гэтага банк мае пад сваім загадам заўсёды гатоўку. Гатоўку банк месціць у скупляных вэксалёх, якія, будучы кароткатэрміновымі, даюць пэўнасьць выкупу гатоўкай, і гэтым даюць да пэўнай меры гарантыю, што банк будзе магчы зьвярнуць уклады. Такім чынам, банк ёсьць нібы рэзервуарам, да якога наплываюць вольныя грашовыя капіталы і адплываюць туды, дзе яны найбольш патрэбны. Розьніца паміж выплачванымі банкам процантамі і атрымліванымі складае даход банку.

І так, галоўныя апэрацыі банку гэта: атрымліваньне ўкладаў і скуплянньне (дысconto) вэксалёў.

Прыманьне ўкладаў, або аткрываньне пераказных рахункаў, дае банку, апрача ўладаньня гатоўкай, яшчэ іншыя карысныя апэрацыі. Банкавы кліент (укладчык) можа патрабаваць выплат у розных мясцох, тады купляе ў банку пераказы або чэкі на пэўнае месца, дзе банк мае свой аддзел ці корэспондэнта; гэтая дзейнасьць зьвязана з пабіраньнем банкам провізіі. Банк, маючы сваіх кліентаў, можа ім прапанаваць куплю пэўных валёраў, якія ўзяўся прадаваць, напр. дзяржаўных пазыкаў, аблігацьяў і прамысловых акцыяў. — Банк, закупіўшы вэксалі, ад якіх атрымлівае процанты, можа свой партфэль вэксалёў, у выпадку патрэбы грошай, прадаць (зрэдысонтаваць) у змесьнім банку, які мае больш гатоўкі і прыме вэксалі за меншы процант, чымся ўзяў банк. Праца банку, як відаць, заключаецца ў тым, каб ня мець у сябе многа вольнай гатоўкі, а каб усе грошы былі заўсёду ў звароце, які прыносе банку даход. Калі банкі маюць замнога гатоўкі, дык пачынаюць абніжаць процантовую норму. Паніжэньне банкамі процантовай нормы адбіваецца на курсе валёраў (закладных лістоў, аблігацьяў, рэнтаў і інш.), якіх курс тады павышаецца. Пры павышэньні процантовай нормы на вольныя капіталы, курс процантовых папераў паніжаецца.

Апрача вышэйпаданых апэрацыяў банк можа даваць пазыкі пад заклад процантовых папераў, купляць і прадаваць монэты і заграничную валюту, купляць і прадаваць процантовыя папэры, аблігацыі і прамысловыя акцыі.

§ 47. Установы рэчавога паверу.

Тыпам інстытуцыяў рэчавога паверу, што даюць пад заклад рухомасьцяў, ёсьць лёмбарды. Лёмбарды належаць пераважна да прыватных асоб, якія карыстаючыся цяжкім

станам кліента (сільнай патрэбай гатоўкі), за прызнаваньня пазыкі бяруць высокія процанты. Лёмбардовы крэдыт ёсьць дробным крэдытам і крэдытам консумцыйным. Консумцыйны крэдыт розьніцца ад прадукцыйнага або гаспадарчага паверу тым, што йдзе ён на задаваленьне беспасрэдна патрэбаў консумэнта, тады калі прадукцыйны крэдыт прызначаецца для вытворства.

§ 48. Коопэратыўныя банкі.

Бяднейшыя людзі не прадстаўляюць кожны паасобку належнае крэдытнае гарантыі. Вялікія банкі ня цікавяцца імі, ня знаюць іх, скарэй хочучь мець інтэрэс з багацейшымі кліентамі, з якімі робяць важнейшыя абароты. Чалавек небагаты хаця-б і даваў гарантыю чэснасьці і працавітасьці, ня могучы знайсці крэдыту, не патрапіць залажыць або пашырыць свой варстат працы. Тымчасам тая самыя людзі, зьвязаныя разам солідарнай і супольнай адказнасьцю, могуць карыстацца давяраньнем і знайсці павер. На гэтай прастай аснове паўсталі і дайшлі да магутнага разьвіцьця павярныя ўстановы, апэртныя на ўзаемнай адказнасьці сяброў, а дзеля таго, што абслужваюць яны менш заможныя слаі, дык называюцца народнымі банкамі.

Аснаўныя тыпы гэтых устаноў вытворыліся ў Нямеччыне. Удзячным за гэта трэба быць дзвём асобам, якія паднялі сваю дзейнасьць у Нямеччыне ў другой палове XIX стагодзьдзя. Імі былі Schulze з мястэчка Delitsch і Raiffeisen. Schulze-Delitsch быў праняты галітой, якая панавала сярод рамесьленых слаёў і паставіў сабе на мэце палепшыць іх лёс дарогай атрымання імі крэдытнай магчымасьці. Raiffeisen быў так сама пераняты лёсам дробных земляробаў — сялян і імкнуўся да стварэньня ім паверу, каб вырваць іх з рук ліхвяроў. Кожны з іх апрацаваў трохі іншыя нормы ўстановаў коопэратыўнага крэдыту. Форма крэдытных інстытуцыяў Шульца больш прынята ў гарадзкіх адносінах; форма Райфайзэна — на вёсцы, што зусім не азначае, што першая была прызначана для гарадоў, а другая для вёсак. Цяпер ніводнай з гэтых формаў у чыстым выглядзе не асталася, узаемна запазычылі яны ад сябе адпаведныя статутныя нормы.

У першых гадох, у часе арганізаваньня коопэратыўных банкаў існавалі аснаўныя розьніцы паміж абедзьвюма формамі. Супольнай асновай абедзьвюх формаў гэтых інстытуцыяў была солідарная, супольная адказнасьць усіх сяброў таварыства. Але далей пачынаюцца ўжо розьніцы, а менавіта:

1. У касах тыпу Шульца: а) ссябраваныя ўносяць грашавыя ўдзелы, часта на т досіць высокія, б) з канцом

году заработак дзеліцца пропорцыянальна да ўдзелаў, в) цэлы ўрад таварыства атрымлівае сталую пэнсію, г) каса мае досіць вялікі абшар дзейнасці, е) пазыкі прызнаюцца на кароткі тэрмін, з) пазыкі выдаюцца з закладнога капіталу і з апроцэнтаваных укладаў, уношаных сябрамі і пастароньнімі асобамі.

2. У касах тыпу Райфайзэна: а) ссябраваныя не абавязаны ўносіць удзелаў, б) дзеля гэтага, ссябраваныя не атрымліваюць дывідэнтаў, гадавыя заработкі прызнаюцца на стварэнне ўласнага капіталу, які ніколі, нават у выпадку ліквідацыі, не павінен быць дзелены паміж сябрамі (мусіць быць адданы інстытуцыям публічнага ўжытку), в) урад не атрымлівае ніякай пэнсіі (апрача платнага касіера) за таварыствам (урадам) сьлядзіць „патрон“ — асоба агульна паважаная, г) абшарам дзейнасці ёсць адна або дзве вёскі, дзе ўсе добра знаюць адны аднаго і дзе ўрад можа рапашня ня толькі аб матар'яльнай але і моральнай вартасці даўжніка, е) пазыкі, у выпадку патрэбы (будова, мэльэрацыі), могуць выдавацца на даўжэйшы тэрмін, 3) першым капіталам ёсць капітал, пазычаны тым, каму ходзе аб палепшаньне долі сялян, далей капітал творыцца з прыбыткаў, урэшце абаротны капітал становяць уклады пастароньніх асоб. Тое, што пры другім тыпе сябры не абавязаны былі ўкладаць сяброўскія ўносы, гавора аб тым, што сялянам было шмат трудней мець гатоўку, чымся гарадзкому насяленьню.

Народныя банкі раней у Нямеччыне, а пасьля амаль што не па цэлай Эўропе магутна развіліся. У 1859 г. у Нямеччыне было 80 касаў сыстэмы Шульца, належала да іх 18,676 сяброў, а ў 1905 г. лічылася ўжо 1020 касаў з лікам сяброў 586.595 асоб; прызналі яны ў 1905 г. крэдыту на 3 мільярды марак. Касаў тыпу Райфайзэна (і збліжанага тыпу) лічылася ў 1905 г. ў Нямеччыне 13.181 (у 10.786 касах было 954,473 сяброў), гадавы абарот даходзіў да 4 мільярдаў марак.

Як адны, так і другія касы твораць саюзы, дзякуючы чаму адны касы, маючы лішку гатоўкі, укладваюць яе ў саюзнай касе, а другія, патрабуючыя гатоўкі, бяруць з цэнтральнай касы.

Да ліку інстытуцыяў коопэратыўнага тыпу трэба залічыць гэт. зван. таварыства ўзаемнага крэдыту, у якіх прызнаецца сябру крэдыт за парукай іншага сябра, пры чым усе адказваюць апрача ўдзелаў сумай у два разы большай за ўдзел.

У. Г ан д а л ь.

§ 49. Эканамічная роля гандлю.

Адным з найбольш знаных сродкаў мены ёсць гандаль. Гандаль ня трэба мяшаць з менай. Калі, напрыклад, маю збожжа, а патрабуючы солі, заменяю збожжа на соль, тады выконваю мену. Але калі маю збожжа і сам не патрабую солі на сваё спажыццё, але выменьваю збожжа на соль з тым прабачаньнем, што знойдуцца такія, якія будуць патрабаваць гэтай солі і што ад пераўступленьня гэтай солі іншым магу атрымаць пэўную карысьць, тады даконваю гандлёвую дзейнасць. З гэтага прыкладу мы бачым, што гандаль ёсць такой менай, якая мае на мэце не спажыццё але далейшую мену з мэтай атрымання карысьці. Насоўваецца пытаньне, ці такая дзейнасць павінна прыносіць заработак купцу і ці зьяўляецца з грамадзкага пункту гледжаньня прадукцыйнай?

Як толькі паўстала эпоха меннай гаспадаркі, дык пасрэдняства пры мене было няўхільнаю рэчай. Ведаем добра, што тавары вытвараюцца ў адным, а консумуюцца пераважна ў другім месцы. Кожны консумэнт ня мае магчымасці сам для сябе справоджваць патрэбныя тавары з другога месца. Калі, напрыклад, возьмем колёніяльныя тавары (з колёніяў: гарбата, кава, і др.); то, рэч ясная, што кожны консумэнт ня можа займацца справоджваньнем гэтых тавараў для сябе—мусіў паўстаць асобны пасрэднік, які пачаў для ўсіх дастаўляць патрэбныя тавары. Дзейнасць такога пасрэдніка з грамадзкага пункту гледжаньня зьяўляецца прадукцыйнай, бо тавар які знаходзіцца далёка ад консумэнта заўсёды будзе менш вартым, чымся тавар, які ўжо на месцы ёсць і можа адразу задаволіць нашыя патрэбы. Зусім зразумелая рэч, што пасрэднік за сваю працу, карысную для грамадзянства, павінен атрымліваць пэўныя заработак, які-б знаходзіўся ў пэўных адносінах да заработкаў іншых асоб, якія займаюцца прадукцыяй гаспадарчага добра ў іншай галіне.

Але разам з гэтым паўстае пытаньне, ці не замнога цяперашні лад мае пасрэднікаў і, такім чынам, ці ня прыносяць яны шкоду ўжо тым, што не эканамічна вядуць працу пасрэдняства ў мене? На гэтае пытаньне даець адказ спажывецкі коопэратывізм, які мае на меце замяніць цэлы ланцуг пасрэднікаў паміж прадукцэнтам і консумэнтам, адной інстытуцыяй коопэратывай, якая-б беспасрэдна мела сувязь толькі з прадукцэнтам і спажыўцом.

Аднак у жыцці паасобных народаў гандаль адыграў магутную ролю. На т кароткі перагляд гісторыі цывілізацыі

вучыць, што разьвіцьцё і гістарычнае значэньне кожнага народу зьбягалася з часам разьвіцьця яго гандлёвых адносін. Мірныя наезды дарогай расшырэньня гандлю былі не адзін раз трывалейшыя ў сваіх выніках, як аружныя наезды; нават больш: цывілізацыя народаў, што стаяць на вышэйшым роўні культуры, расшыралася на народы з ніжэйшаю культураю, пераважна дзякуючы гандлю. Вялікая гістарычная і цывілізацыйная роля, якую адыграў у сваім часе Эгіпэт, выражалася, паміж іншым, у гандлёвым разьвіцьці гэтага краю.

Грэцкі гандаль нясе сваю культуру на захад: грэкі прыносяць аліўнае дрэва ў Праванцыю. Далей эпоха красаванья старалаўнага Рыму зьбягаецца з эпохай, калі цэлы рух тавараў ад Эўфрата аж да Стаўноў Гэркулеса, ад Сахары аж да Карпатаў, Дунаю, Рэйну, разьвіваўся тагочаснымі добрымі сухапутнымі дарогамі, пабудаванымі па загаду Рыму і марскімі дарогамі.

У сярэдніх вякох таксама можна налічыць многа прыкладаў, калі палітычнае разьвіцьцё данай дзяржавы зьбягалася з разьвіцьцём яе гандлю. Вэнэцыйская Рэспубліка атрымала (ў 883 г.) прывілей развожваньня сваіх тавараў па цэлай Франконскай монархіі; была яна магутнай палітычнай арганізацыяй, бо тут якраз канцэнтравалася міжнародны гандаль.

Па адкрыцьці Амэрыкі (ў 1492 г.) Гішпанія даходзе ў XVI ст. да найбольшай магутнасьці, дзякуючы гандлёвым адносінам з новым сьветам. Зараз пасля выправы Колюмба адкрываецца ў Сьвільлі Гандлёвая Палата, якая мела нагляд над усім марскім рухам. Гандаль быў так арганізаваны, што ніводзін чужаземскі тавар ня мог трапіць да Амэрыкі бяз згоды Гішпаніі.

У XVII ст. высоўваецца на чало магутнасьці новая дзяржаўная арганізацыя — Голяндцыя, якая займае першае месца сярод народаў, дзякуючы свайму расшыранаму заморскаму гандлю: ў 1597 г. голяндзкія караблі даходзяць да Явы, ў 1601 г. творыцца першая ў Эўропе кампанія Усходня-Індыйская (з мэтай утрыманьня гандлю з Індыяй, пад заслонай уласнага войска); першая справоджае ў Эўропу транспорт гарбаты, пасля пераходзе ў Амэрыку і закладае Новы-Амстэрдам (цяпер Новы-Йорк). Голяндцыя мусіла наткнуцца на Гішпанію, паміж імі паўстала барацьба, якая закончылася ў 1648 годзе перамогай Голяндцы. Ад гэтага часу Голяндцы робіцца ўладаром сусьветнага гандлю.

Ад паловы XVII ст. пачынаецца ўжо спрэчка з Англіяй („навігацыйны акт“ з 1651 г., паводле якога тавары да Англіі можна было прывозіць толькі на Ангельскіх караблях), але Англія пачынаець толькі гандлёва разьвівацца і яшчэ даўгі час астаецца ў саюзе з Голяндцыяй проціў

Францыі, аж пакуль заложаны ў 1694 г. ангельскі банк, — які дайшоў да нябывалай магутнасьці, — прычыніўся да пазнейшага красаванья Англіі. Праз доўгі аднак час, у другой палове XVII ст. Англія была ў саюзе з Голяндцыяй, скіраваным проціў Францыі, а гэта галоўным чынам дзеля таго, што Францыя пачынала магутнець, дзякуючы гандлю і прамысловасьці, а затым магла пагражаць Голяндцы і Англіі. Ужо ў XVI ст. ажыўляюцца ў Францыі ярмаркі, на якія зьязджаюцца купцы са ўсяго сьвету, у XVII ст. пачынае Францыя калёнізаваць Канаду, заводзе марскі флёт для абароны замежнага гандлю, а ў другой палове XVII ст. правадыр мэргантыльнага кірунку міністар Кольбэрт стварае вялікую францускую прамысловасьць: шаўковыя вырабы, капялюшніцтва, карункарства, лютры, парцэляны і інш.

Як вялікай вагі для палітычнай магутнасьці краю ёсьць яго гандаль, доказы гэтага ёсьць хаця-б і тое, што Наполеон I ўсе свае натугі скіраваў да зьламанья Англіі, а за найлепшы ў сэнсе добрага рэзультату спосаб лічыў увядзеньне гэтак званай контынэнтальнай сыстэмы (блікады): абавязаў усе дзяржавы на контынэнце не ўваходзіць у гандлёвыя зносіны з Англіяй, бо разумеў, што падважэньне разьвіцьця ангельскага гандлю раўняецца ўстрыманьню разьвіцьця гэтай магутнасьці, пагражаўшай Францыі. Фактычна гандаль адыграў вялікую ролю ў жыцьці народаў, бо за яго гавораць такія аргумэнты:

1. Гандаль робе магчымым даплыў тавараў да тых мясцоў, дзе іх найбольш шукаюць, а дзеля таго павялічвае эканамічныя вартасьці.

2. Гандаль спрыяе падзелу працы, бо распырае рынкі збыту, а падзел працы павялічвае яе прадукцыйнасьць, і затым разьвіцьцё гандлю спрыяе разьвіцьцю вытворства.

3. Гандаль спрыяе паўстаньню ў грамадзянстве новых патрэбаў шляхам давозу новых тавараў.

4. Гандаль спрыяе навязваньню сталых зносін паміж народамі і разьвіцьцю культуры.

Апрача карысьцяў гандлю мае ён свае бліягі бакі, а затым спажывецкая коопэрацыя хоча памен узяць у свае рукі.

§ 50. Рожнароднасьць гандлю.

Разроўніваем гандаль гуртовы і дэтальны. Гуртовым гандлем называем такі гандаль, які звычайна не даходзе беспасрэдна да консумэнта, але дастаўляе тавары для купца, які знаходзіцца ў зносінах з спажывцамі. Гандаль дэтальны (дробны) беспасрэдна дастаўляе тавары консумэнтам.

З другога пункту гледжаньня разрозьніваем яшчэ гандаль унутраны і замежны. Замежны (загранічны) гандаль можа насіць характар транзытовы, калі заграічныя тавары толькі праходзяць праз край, (не астаюцца ў ім), але прызначаны для іншага краю.

§ 51. Гандлёвая палітыка.

Пад гандлёвай палітыкай разумеем сьведомы ўплыў публічнай улады на гандлёвыя адносіны. Гэты ўплыў можа выражацца ў падатковай сыстэме, у мытах, у сыстэме транспартных тарыфаў, у сыстэме разбудовы камунікацыі. Рэч простая, што пры помачы той ці іншай гандлёвай палітыкі публічная ўлада можа ўплываць на гандаль, а гэтым і на эканамічны стан краю, або яго часьці. У некаторых краях, напр. у Францыі і Нямеччыне, на пачатку ХХ ст. ўрады хацелі стварыць карысьнейшыя абставіны для дробнага гандлю, абараняючы яго ад конкурэнцыі вялікіх магазынаў. У Нямеччыне была спецыяльная дзяржаўная палітыка, якая хацела апёрціся на сярэдняй класе мяшчанства; з гэтай мэтай стараліся ападаткаваць працэнтава больш вялікія магазыны. Сыстэма чугуначных тарыфаў таксама можа ўплываць на той ці іншы кірунак разьвіцьця гандлю. Да сродкаў гандлёвай палітыкі трэба залічыць і мыта. Мыта ёсьць аплата, пабіраная за тавары пры пераходзе іх з адной тэрыторыі на другую мытную тэрыторыю. Мыты зьяўляюцца даходам дзяржавы.

Усё мыта можам падзяліць на **прывознае, вывознае і транзытовае**. Прывозным мытам называем мыта, пабіранае дзяржаваю за тавары імпортування ў край; вывознае мыта — за тавары экспортування заграіцу.

Транзытовае мыта бярэцца за чужаземныя тавары, якія перавозяцца толькі праз тэрыторыю данай дзяржавы. Найбольшую ролю адыгрывае прывознае мыта, вывознае мыта цяпер ужо рэдка спатыкаецца, — а транзытовае мыта чуюць ня зусім скасавана.

Вывознае мыта рэдка спатыкаецца затым, што цяпер кожная дзяржава вельмі зацікаўлена, каб якнайбольш экспортуваць гатовыя тавары, адначасна перашкаджаючы вывазу сырых матар'ялаў, на якія найчасьцей і накладваецца вывознае мыта.

Транзытовае мыта чуюць ня зусім скасавана затым, што дзяржава на перавозе ня толькі нічога ня траце, але яшчэ зарабляе, бо бярэ за перавоз пэўную плату, што карысна адбіваецца на гаспадарчым жыцьці чугунак.

Апрача вышэй падаінага падзелу мыта, дзелім яго на **фіскальнае і гаспадарчае**.

Фіскальным мытам называем такое мыта, якое накладваецца на тавары толькі з мэтай атрыманьня скарбам (фіскусам) даходу. Фіскальнае мыта ня мае на мэце абароны краёвага вытворства, пераважна бывае нявысокае. Фіскальным мытам ёсьць нават высокае мыта на гарбату або каву ў тых краях, клімат якіх ня спрыяе плянтацыі гэтых расьлін; у гэтым выпадку мыта ад гарбаты і кавы ёсьць нічым іншым, як толькі звычайным харчовым падаткам.

Гаспадарчым мытам называецца такое мыта, якое накладваецца на тавары з мэтай разьвіцьця краёвага вытворства. Гаспадарчае або эканамічнае мыта накладваецца дзеля таго, каб: 1) выраўняць публічныя цяжары, якія дзякуючы падаткам, аплатам паносе краёвае вытворства з цяжарамі, якімі абложаны тавары заграічнай прадукцыі; 2) абараніць краёвае вытворства ад чужаземнай конкурэнцыі ўнутры дзяржавы; 3) абараніць краёвы рынак ад чужаземных тавараў, вываз якіх штучна фарсуецца (дэмпіг). У зьвязку з гэтым гаспадарчае мыта дзелім на **выраўнаўчае, абароннае і антыдэмпінговае**. Публічныя цяжары, якія паносе краёвае вытворства і якія ў форме выраўнаўчага мыта накладваюцца на замежныя тавары, могуць быць трох радоў. З аднаго боку ўсялякім харчовым падаткам мусіць адказваць адпаведнае мыта, бо такога рода падаткі аплачваюцца ад спажыцьця, дзеля гэтага тавары, выходзячы за граіцу, вольныя ад такіх падаткаў. Калі-б ня было такога мыта, то тады чужаземны тавар прыходзіў-бы на рынкі данага краю не ападаткаваным, бо ў сваім краі, як неспажыты, не падлягае яму (калі падатак быў аплачаны праз прадукцэнта, дык зварочваецца яму ў часе вывазу), падчас калі такі самы краёвы тавар быў-бы ападаткаваны. З гэтай прычыны на заграічныя прадукты накладваюцца харчовыя падаткі ў форме выраўнаўчага мыта. З другога боку, дзякуючы горшай тэхніцы, горшай арганізацыі прадпрыемстваў, горшай арганізацыі і прадукцыйнасьці працы і іншым прычынам, кошты вытворства тавараў у краі могуць быць большыя, чым заграіцай. Дзеля выраўнаньня коштаў вытворства і накладваецца выраўнаўчае мыта. Апрача таго ў навейшых часох паўстала **соцыяльнае законадаўства**, якое паліпшае долю работнікаў, а гэтым самым павялічвае таксама кошты краёвага вытворства. Соцыяльнае законадаўства ўстанаўляе для работнікаў **максымальны час працы** (зьмяншае лік гадзін штодзённай працы), **агранічвае працу кабет і малалетніх**, **накладае на прадпрыемцаў абавязак аплаты прэміі для страхаваньня работнікаў**, паліпшае **санітарныя варункі працы на фабрыцы і інш.** Усё гэта абцяжвае ўласныя кошты тавару і адносна да тавараў заграічных, дзе такога соцыяльнага законадаўства няма, тавар краёвы паднімецца ў цане. Каб ухіліцца з гэтай прычыны ад заграічнай конкурэнцыі,

на замежныя тавары накладваецца выраўнаўчае соцыяльнае мыта. Соцыяльнае мыта найбольш мае месца ў Злучаных Штатах Амэрыкі, дзе соцыяльнае палажэньне работніцкай класы стаіць на вышэйшай ступені.

Падчас калі выраўнаўчае мыта мае на мэце зраўнаньне палажэньня краёвага прадукцэнта з замежным, то абароннае мыта мае запэўніць краёвай прадукцыі перавагу на ўнутраным рынку над загранічнай прадукцыяй. Хочучы дапаць гэтай мэты, трэба стварыць для свайго вытворства лепшыя варункі збыту, трэба запэўніць яму пэўныя прывілеі, якімі чужаземная прадукцыя не магла-б карыстацца. Дзеля таго, што найчасцей лёгкасьць прадажы залежыць ад высокасьці цэнаў, дык у першаю чаргу трэба старацца, каб краёвыя тавары маглі быць таннейшымі за замежныя. Для гэтага службыць абароннае мыта, якое ня толькі выраўнівае кошты вытворства, але й даець яшчэ вялікую лішку на карысьць абароны краёвых рынкаў ад загранічных тавараў. Абароннае мыта павялічвае кошты прывозных тавараў і гэтым самым змушае замежных прадукцэнтаў прадаваць іх па вышэйшых цэнах, іншымі словамі запэўняе сваім таварам адносную таннасьць. Дзеля таго, што абароннае мыта мае абараняць краёвае вытворства, дык можна яго накладаць толькі на такія артыкулы, якія можна вытвараць у краі, а ўтрымліваць іх трэба дагэтуль, пакуль краёвае вытворства гэтага патрабуе, г. зн. пакуль яно бяз помачы мыта ня можа перамажэ конкурваць з замежнай прадукцыяй. Абароннае мыта, якое заўсёды зьяўляецца цяжкарам для консумэнтаў, павінна мець пераходны характар, г. зн. павінна быць скасавана, калі свае тавары, ад якіх-небудзь іншых прычын, атрымаюць перавагу над замежнымі таварамі. У зьвязку з тым, што грамадзкі дабрабыт залежыць ня толькі ад утрыманьня і развіцьця існуючых галінаў вытворства, але і ад стварэньня новых, якія адказваюць людзкім патрэбам, і знаходзяцца ў краі неабходныя натуральныя варункі, — абароннае мыта павінна з аднаго боку апекавацца існуючым вытворствам, з другога — старацца стварыць новыя галіны прадукцыі. Дзеля гэтага абароннае мыта дзеліць на **выхаваўчае**, якое мае на мэце распырэньне вытворства і **апякунчае**, якое бароніць існуючае вытворства. Рэч вядомая, што выхаваўчае мыта павінна быць заўсёды большым за апякунчае, бо ўсялякія пачаткі гаспадарчай дзейнасьці ў цяперашнім ладзе заўсёды цягнуць за сабою большыя кошты вытворства. Калі абароннае мыта бывае вельмі высокае, так высокае, што зусім не дапускае на краёвы рынак чужаземных тавараў, тады называецца яно **прогібіцыйным** мытам (ад лацінскага *prohibere*, што азначае забарону).

Антыдэмпінговае мыта зьяўляецца абаронным мытам.

Уводзіцца яно тады, калі чужы край пачынае тасаваць дэмпінг (*dumping*), або штучнае паніжэньне цэнаў на свае тавары, высыланыя заграціцу. Дэмпінг мае месца тады, калі валюта данага краю вельмі спадае, калі дзяржава выплачвае прэміі за вывезеныя заграціцу тавары і прызнае іншыя палёгкі прадукцэнтам. У гэтым выпадку іншы край, да якога такія тавары пачынаюць сільна наплываць, уводзіць антыдэмпінговае мыта. Такое мыта найчасцей зьяўляецца паваенным зьявішчам.

Высокасьць усялякага мыта і спісак тавараў, якія падлягаюць мыту ўстанаўляецца ў т. зв. **мытным тарыфе**. Мытны тарыф можа быць **аўтанамічным** або **трактатовым** (конвэнцыянальным). Калі мытны тарыф ўстанаўляецца выключна сваёю законадаўчаю ўладаю (парлямэнтам), дык тарыф ёсьць аўтанамічным; тады, калі тарыф паўстае пры заключэньні гандлёвага трактату паміж дзьвюма дзяржавамі, — носіць ён назву трактатовага. (Парлямэнты мусяць яго таксама зацьвярдзіць—ратыфікаваць). Гандлёвыя трактаты маюць на мэце ўстанаўленьне паміж дзяржавамі на пэўны час сталых гандлёвых зносін; стараюцца яны ўстанавіць мытныя адносіны на пэўны час (ад 1 да 10 гадоў).

У справе мыта гандлёвыя трактаты могуць мець такія асновы:

1) **Кляўзулю—(васьцярогу)** найбольшага прывілею, на моцы якой дзяржавы, заключыўшыя трактат, карыстаюць з усялякіх палёгкаў, прызнаваных якой-небудзь іншай дзяржаве;

2) **ўстанаўленьне высокасьці мыта на працяг часу** трыманьня гандлёвага трактату. Тутакі трактаты перадусім пералічаюць тавары, якія маюць быць зусім вольнымі ад мыта; далей азначаюць высокасьць мыта ад іншых тавараў, ад якіх мыта зьніжана адносна да аўтанамічнага тарыфу; урэшце азначаюць процантовыя зьніжкі на пэўныя тавары ад аўтанамічнага мыта. Апрача гэтага, гандлёвыя трактаты могуць рэгуляваць: прыгранічны рух тавараў і насяленьня; рэгуляваць правы гандлёвых асобаў і супалак на тэрыторыі другой дзяржавы, якая заключае трактат; справы падатковыя і іншыя.

§ 52. Протэкцыянізм і вольны гандаль.

Справа мытнай абароны мае сваіх староньнікаў і праціўнікаў. Староньнікі мытнай абароны, або гэт. званае протэкцыянае сыстэмы (і нават прогібіцыйнае) цьвердзяць, што бяз мыта сільнейшыя эканамічна край задушылі-б слабейшых, давялі-б іх да гаспадарчага заняпаду, а ўрэшце, што

мыта ёсьць найленшым падаткам, бо накладываецца на замежныя тавары і часамі гэты падатак аплачваюць замежныя прадукцынты. Староньнікі вольнага гандлю (гандаль бяз мытных бар'ераў) — цьвердзяць, што калі ўсе дзяржавы пачнуць перакідаць адна на адну мыта, дык ніхто на гэтым ня выйграе, далей, што дзяржавы ня могуць падупасьці гаспадарча, бо платны баянс імкнецца да раўнавагі, і што край невытвараючы і неэкспартуючы, нічога з заграіцы не атрымае. Апрача гэтага, закідаюць, што мыта павышае цэны на тавары, што зьяўляецца цяжарам для спажыцьця, замінае поступу прамысловасьці і г. д... Гісторыя ня прызнае рацыі ніводным з іх, бо існуюць і добра разьвіваюцца адны дзяржавы, дзе існуе вольны гандаль (Англія, Голяндыя, Данія і другія), дзе існуе мытная абарона (Злучаныя Штаты, Францыя, Нямеччына). Мытная абарона вядома замінае міжнароднаму гандлю. Калі мена сама па сабе зьяўляецца карыснай, то чаму-ж гэтая карысьць зьяўляецца спрэчнаю, калі дзьве гандлюючыя староны разлучаны граічным стаўпом?

Лібэральная школа не дапушчае і неразумее таго, што міжнародны гандаль можа падлягаць іншым асновам, чымся мена ўнутры дзяржавы. Цьвердзіць яна, што мена зьяўляецца формай сужыцьця і падзелу працы, якія прыносяць вялізарную карысьць грамадзянству; яе карысьць роўная для абедзьвух старонаў і незалежыць зусім ад таго, ці тыя, хто робіць памен, належаць да адной дзяржавы ці да розных. Вольны міжнародны гандаль гэта апошняя ступень таго разьвіцьця, якое заступіла хатні торг гарадзкім, а гарадзкі народным, бо на яго месца ўваходзе сусьветны торг. Дзеля таго ўсе карысьці мены, а іменная, лепшае ўжыцьцё людзкой сілы і прыроды, расьце ў меру распырэньня поля мены.

Праціўнікі вольнага гандлю, прадстаўнікі нацыянальнае школы і іншыя выступаюць за протэекцыянізм. Яны кажуць, што міжнародны гандаль, пакіненны самому сабе, наводзіць даны край на небясьпеку заняпаду вытворства, на агранічэньне яго прадукцыйнае сілы, і пагражае быту народу. Па іхняму міжнародны памен не запэўняе абедзьвюм старонам роўных карысьцяў, але зусім наадварот часамі збагачвае адну, коштам другой. То-ж прызнаюць яны міжнародны памен не за род падзелу працы, за супольнаю дзейнасьць, але за вайну, за пэўны род народнай барацьбы за існаваньне. Як ваеннае мастацтва імкнецца заняць тэрыторыю ворага, так, па думцы протэекцыяністых, тактыка міжнароднага гандлю павінна імкнуцца да заліваньня чужых рынкаў сваімі таварамі, і ўстрымліваць давоз заграічных тавараў. Трэба стварыць так сільнае краёвае вытворства, каб яно магло ня толькі адсунуць

замежную конкурэнцыю, але яшчэ перамагчы яе на рынку чужых дзяржаваў.

а) **Тэорыя мытнай абароны.** У абароне свае тэорыі протэекцыяністыя прыводзяць такія аргумэнтны:

1. Калі міжнародны гандаль мае характар барацьбы за існаваньне, то мусіць ён выдаць усе шкодныя рэзультаты, а іменная, мусіць зьніштожыць слабейшых. Напрыклад Злучаныя Штаты могуць урабляць зямлю ў шмат карысьнейшых варунках, чымся эўропэйскія краі, дзякуючы ўраджайнасьці некаторых акаліц, непатрэбнасьці навозаў, нізкай цане на зямлю, нізкім падаткам і інш. Такім чынам, амэрыканская збожжа на Эўропэйскім рынку атрымае перавагу (што і было ў 1873—8 г.). Што-ж тады павінны вытвараць францускія ці іншыя земляробы? Нехта скажа: няхай гадуюць вінаград. Але Гішпанія і Італія маюць лепшыя варункі да вытворства віна, чымся Францыя. Калі ходзе аб прадукцыю шоўку, то Кітай мае найлепшыя варункі для прадукцыі яго, што да воўны, то перавагу мае Аўстралія, што да мяса Аргентына. Калі-б дапусьціць вольную конкурэнцыю, то шмат якія краі ня мелі-б чаго рабіць, бо таньнейшае збожжа перашкаджала-б займацца земляробствам у горшых варунках. Тое самае датычыць фабрычнай прамысловасьці.

2. Калі-б фактычна наступіў міжнародны падзел працы, то цэлы сьвет выяўляў-бы вялізарную фабрыку, у якой кожны народ займаўся-б толькі адной дзейнасьцю і то толькі такой, да якой мае найбольш адпаведныя варункі. Францыя пачала-б вырабляць толькі віно, капалюшы і рэчы мастацтва; Англія—машыны і вырабы з баваўны; Кітай — гарбаты; Грэцыя—разынкі; Расея—збожжа; Беларусь жывёлу і малочныя прадукты; Швайцарыя—гадзіньнікі і г. д. Падобны ідэал калі-б і даўся асягнуць, давёў-бы ўсе народы да ўпадку, а гэтым самым і ўвесь людзкі род. Бо фактычна, калі прызналі, што на'т для адзінак спецыялізацыя працы ёсьць вельмі шкоднай для фізычнага, мысьлёвага і моральнага жыцьця, дык што-ж тады казаць аб цэлым народзе? Краі, у якім усе займаліся-б толькі адной спецыяльнасьцю, быў-бы нечым монструальным, бяздушнай масай бяз мысьлі і бяз жыцьця. Біолёгія вучыць, што разьвіцьцё арганічных істотаў стаіць у простых адносінах да рожнароднасьці і рознасьці іх функцыяў і таксама да розных органаў, якія ім адказваюць. Тое самае можна сказаць аб народзе; калі ён хоча падняцца да багатага і дзейнага жыцьця, то павінен старацца памнажаць у сябе ўсе рожнароднасьці грамадзкай дзейнасьці, а затым дбаць аб тым, каб заграічная конкурэнцыя ня зніштожыла іх.

3. Прывоз замежных тавараў можа давясці край да заняпаду, найперш адбіраючы яму гатоўку, далей, уцягваю-

чы яго ў даўгі. Край, які справоджвае чужыя тавары, перш плаце грашмі, але як іх не хваце, пазычае ў тых, хто яму прадае; у зьвязку з гэтым, палажэньне яго пагаршаецца штораз болей, бо да гандлёвага дэфіцыту далучаюцца процанты за доўг. Дзеля гэтага мусіць дайсьці ён да банкруцтва. У тым выпадку, калі за замежныя тавары край будзе плаціць не грашмі, а прадуктамі вытворства, то край бяднейшы скоро будзе пазбаўлены і гэтай магчымасьці.

4. Далей староньнікі мытнай абароны цьвердзяць, што мыта ёсьць найлепшым падаткам, бо яго аплачвае за-граніца.

5. Урэшце, дзяржаўная бясьпека дамагаецца абароннага мыта. Кожны народ у цяперашняй грамадзкай структуры стараецца як найлепш азброіцца: будую фабрыкі аружжа, марскі і паветраны флёт, добрыя сродкі камунікацыі і інш. Для абароны незал жнасьці таксама патрэбен вугаль, без якога не маглі-б курсаваць чугункі, дык была-б немагчымаю мобілізацыя. Англія можа давозіць харчовыя сродкі, бо пануе над марскімі дарогамі і выдае вялікія сумы, каб затрымаць за сабой перавагу на моры. Але напэўна старалася-б павялічыць сваё земляробскае вытворства, калі-б былі прычыны баяцца, што марскія дарогі будуць для яе загароджаны. Цяперашняя вайна абсорбуе да таго ўсе сілы і рожнароднасьці гаспадарчага добра, што няма ніводнай галіны вытворства, якая-б ня была патрэбна для абароны. Адначасна трэба адзначыць, што пры цяперашняй ваеннай тэхніцы перавага скарэй будзе на той старане, якая мае сільна разьвітую фабрычную прамысловасьць; краём зусім земляробскім будзе вельмі трудна вясці барацьбу з краямі, якія маюць сваю буйную прамысловасьць.

б) **Тэорыя вольнага гандлю.** Староньнікі вольнага гандлю цьвердзяць, што большая часць вышэйпаданых аргументаў ня мае ніякага значэньня і выглядае толькі быццам праўдай.

1. Вольны гандаль мае быць барацьбой, якая вядзецца пры помачы роўнага аружжа, перастае ён мець рацыю, калі адна старана ёсьць выразна слабейшай. Такое цьвяр жэньне протэкцыяністых зьяўляецца ня лёгкім. Калі жадаць выраўнаўчага мыта для дасягненьня роўных варункаў конкурэнцыі, дык трэба перш-наперш ведаць, якая старана мае перавагу, а якая знаходзіцца ў горшых абставінах. У Францыі цьвердзяць, што такое мыта трэба палажыць на амэрыканскія прадукты, бо амэрыканцы маюць лепшыя натуральныя абставіны, дваццацьвекавая культура ня выпаласкала ім зямлі, а публічныя расходы маюць малыя. Амэрыканцы наадварот дамагаюцца такога мыта проціў Эўропы, кажучы што тут ёсьць меншыя кошты вытворства, дзеля таньнейшага крэдыту, ніжэйшай зароботнай платы і даўжэйшага

работага дня. З гэтага зусім ня відаць, хто зьяўляецца слабейшым.

Ніколі, ніводзін край, хоцьбы найбольш ад прыроды быў пакрыўджаны, ня будзе ніжэйшым за іншыя ўва ўсіх галінах вытворскай дзейнасьці. А дапускаючы нават, што нейкі край меўбы гэтае няшчасьце, што быў-бы ніжэйшым за суседзяў ува ўсіх галінах вытворства, так, што пры помачы таго самага ліку працы або навет яшчэ большага ліку, мог здабыць сабе толькі меншую колькасьць прадуктаў, — тады прогібіцца замежных прадуктаў нічога хіба не зьмяніла-б у гэтым прыкрым стане; край мусіў-бы нечым займацца, бо нямог-бы закупаць і таньнейшых чужаземных тавараў, усё насяленьне не магло-б выэміграваць у іншыя краі. Трэба помніць таксама, што ўсялякі міжнародны гандаль імкнецца да натуральнай мены. Кожны прывоз дамагаецца адпаведнага вывазу, якжа-ж можна дапусьціць, што існуе край, які ўсё куплае заграніцай і нічога сам не прадае? Хіба-ж прымем, што заграніца дастаўляе яму ўсё задарма; гэта зьяўляецца зусім недарэчным. Фактычна можна быць спакойным: зусім бедны край нічога не дастане ад загра-ніцы. Староньнікі протэкцыянізму могуць быць спакойны, бо ўсялякі ўвоз да краю, які ня мае сваіх сродкаў, зараз перастае адбывацца. Таксама ня трэба баяцца, каб такі край плаціў грашмі і, такім чынам, дайшоў скоро да заняпаду. Бо адкуль ён будзе мець грошы, калі нічога не прадае? Прычынаў утраты грошай трэба шукаць не ў замежным гандлі, а ў благой фінансавай гаспадарцы.

2. Мыта на замежныя тавары не заўсёды зьяўляецца падаткам, які аплачвае заграніца, а скарэй краёвыя консу-мэнты. Калі-б было магчымым перакідаць свае падаткі на заграніцу, то кожная дзяржава старалася-б гэта выкарыстаць, накладваючы падаткі на заграніцу; фактычна тады-б ніхто не атрымаў ніякай карысьці. Звычайна, дзякуючы закону перакіданьня падаткаў, кожны падатак, плачаны прад-уцэнтам або купцом, паносе консумэнт у форме павышанай цаны тавараў. Калі маем справу з замежным пра-дуцэнтам, то найчасьцей выступае такое перакіланьне. Дапусьцім нават, што аргумэнт протэкцыяністых аб тым, што прывознае мыта паносаць замежныя прадукцэнты і што цана прывознага тавару не падывецца. Калі цэны ня зьмяняцца, то краёвая прамысловасьць нічога на гэтым не зарабляе, бо астасца замежная конкурэнцыя, і ня-машака краёвай абароны працы і, такім чынам, мытная аба-рона будзе бескарыснай, будзе пярэчыць свайму назна-чэньню.

3. Таксама няма чаго баяцца церазмернай спецыяліза-цыі. Праўда, кожны край, маючы права жыць, мае адна-часна права і абавязак імкнуцца да разьвіцьця ўсіх сваіх

органаў, без разбору таго, ці ўжо паўсталі, ці яшчэ знаходзяцца ў бяздзейным стане, дык значыцца развіццця земляробства, прамысловасці і гандлю. Але ня трэба вясці недарэчную барацьбу з прыродай, каб напр., вытвараць віно ў Англіі, а гарбаты ў Францыі, толькі магчыма найстаранней і найлепш выкарыстаць усе прыметы зямлі, клімату і характару народу для падняцця дабрабыту. У гэтым кірунку якраз найлепш ідзець вольная конкурэнцыя, змушаючы край да лепшай або йнакшай працы. Дзеля гэтага ў краях з вольнай конкурэнцыяй вытворства ня менш разнароднае, чымся ў протэктыйных краях.

4. Цьвярджэнне, што перавага прывозу над вывозам вядзе да задоўжання краю заграцінай, апіраецца на зусім амылковым параўнанні адзінакі, карыстаючай з кредыту, і народу. Міжнародны зварот адбываецца за гатоўку, а што найважнейшае на каротка-тэрміновы павер, так што ёсць ён родам сырога памену, які ня можа давясці да даўгоў. Часамі народы банкрутуюць праз заграцічную пазыку, але не бяруць яе на закуп тавараў.

5. Калі ходзе аб пытаньне вайны, то якраз сыстэма мытнай протэктый скарэй павялічвае небяспеку вайны, бо мытная вайна скарэй можа выклікаць аружную вайну. А наадварот вольны гандаль амаль што ня зусім выключае праўдападобнасць вайны; у кожным выпадку гісторыя вучыць, што гандлёвыя адносіны бываюць—вялікай перашкодай да выбуху вайны. Ужо Монтэск'е (Montesquieu) пісаў, што натуральным вынікам гандлю зьяўляюцца мірныя імкненні народаў. І калі мытная абарона мае быць неабходнай, з вайсковага пункту гледжання, то трэба яе скарэй прызнаваць за дадатковы цяжар, дапаўняючы мілітарныя выдаткі, а не як крыніцу даходаў і дабрабыту. Дык скажам тады адкрыта, што мытная абарона гэта таксама неабходны цяжар, як і вайна або ўзброены мір, але ня трэба пацяшаць краю надзеяй на даходы, якія мае прынясьці гэтая сыстэма.

Староньнікі вольнага гандлю не затрымліваюцца на скрытыкаванні аргументаў праціўнікаў, але пераходзяць далей у атаку, вытыкаючы такія закіды проціў мытнай абароны:

6. Мытная абарона зьяўляецца шкоднай для консумэнтаў, бо падносе кошты ўтрыманьня, або прынамсе недапушчае да абніжэння іх. Большая часць артыкулаў масовай консумцыі зьяўляецца таньнейшаю ў вольнагандлёвых краях. Фактычна апыкуннае мыта выклікае ўзрост цэнаў ня толькі на замежныя тавары, але і на іншыя тавары, вырабленыя ў краі, так што грамадзянства мусіць аплачваць шмат больш з свае кішані, як сума мыта, якую атрымала дзяржава. Праўда, абаронная мыта не заўсёды ўплывае на цэны ўсею сваю сумаю, а нават магчымы адваротны выпадак, калі абароннае мыта, праз штучны ўзрост цэнаў, вы-

клікае церазьмерны ўзрост вытворства, якое праз гэта давядзе да паніжэння цэнаў. Але такое паніжэнне цэнаў скарэй будзе банкруцтвам прадукцыі, шкодным для краю.

7. З пункту гледжання падзелу добра (размеркаваньня), абароннае мыта ёсць несправядлівым, бо забяспечвае ўласнікам (прадцэнтам) мінімум прыбытку, тады калі зработная плата знаходзіцца на ласцы прадцэнтаў. Апрача гэтага мыта прыносе шмат большы даход багатым, чым беднейшым, павялічваючы, такім чынам, маемасныя розніцы. Так напрыклад, калі цана на збожжа дзякуючы мыту, падманьне, заробе на гэтым вялікую суму. Дробны земляроб нічога на гэтым ня выйграе, бо яму ледзь сабе хватае свайго збожжа.

8. Мыта твораць перашкоды для замежнага гандлю, бо, зьмяняючы прывоз тавараў, зьмяняе і іх вываз, аб якім кожны край цяпер вельмі дбае.

9. Мыта, наложанае на пэўны тавар, некарысна адбываецца на іншай галіне вытворства. Напрыклад, мыта наложанае на прамысловыя тавары некарысна адбываецца на земляробнай прадукцыі, бо тавары прамысловыя даражэюць больш, чым прадукты земляробства, якія не знаходзяцца пад мытнай абаронай. У гэтым выпадку фабрыкі будуць мець большы прыбыткі коштам земляробства.

10. Абароннае мыта затрымлівае тэхнічны поступ вытворства, бо вылучае конкурэнцыю, якая пабуджае да дасканаленьня спосабаў прадукцыі.

11. З матываў фінансавага характару трэба адзначыць, што спосаб зьбіраньня мыта досіць лёгкі, але з другога боку досіць дарагі для насяленьня, а нават часамі можа выклікаць контрабанду. Апрача таго, даход з абароннага мыта толькі напачатку дае большую суму, пасля зьмяняецца, або зусім знікае, бо высахне яго крыніца — ўвоз замежных тавараў. А пры фіскальным мыце ў інтарэсе дзяржавы, гэта мыта павінна быць так нізкім, каб мог быць большы прывоз, бо тады ўзрастуць дзяржаўныя даходы з гэтай крыніцы.

§ 53. Гандлёвы і платны баланс.

Гандлёвым балансам называем параўнаньне вартасці прывозу з вывазам тавараў за пэўны працяг часу. Розніца паміж імпортам і экспортам прадстаўляе сальдо гандлёвага балансу, якая можа быць актыўным, калі вартасць вывазу перавышае вартасць прывозу, або пасьўным, калі рэч прадстаўляецца наадварот. Пры актыўным (карысным) балансе край атрымлівае розніцу паміж вывезенымі і прыве-

зенымі таварамі гатоўкай, або загранічнымі вэксалямі — дэвізамі. Пры пасыўным (некарысным) гандлёвым бальянсе край плаціць за розніцу паміж імпортованымі і экспортованымі таварамі. Пры актыўным сальдо гандлёвага бальянсу, грашовая перавышка астаецца на карысьць краю, а пры пасыўным паўстае недабор. На першы пагляд палажэньне дзяржавы, якая мае пасыўны гандлёвы бальянс, выдаецца безнадзейным і вядучым да заняпаду. Статыстыка выказвае, што перад вайной амаль ня ўсе Эўропэйскія дзяржавы, апроча Расеі, мелі пасыўныя гандлёвыя бальянсы — але-ж, ня гледзячы на гэта, фінансовыя і гаспадарчыя адносіны былі ў расквіце ў Англіі, Францыі, Нямеччыне, тады калі ў Расеі гэта справа прадстаўлялася шмат горш. З гэтага вынікае што ня можна апірацца толькі на гандлёвым бальянсе, а трэба ўзяць пад увагу параўнаньне ўсіх актываў і пасываў дзяржавы, або гэт. зв. платны бальянс. Платны бальянс данага краю складаецца з такіх пазыцыяў:

1. гандлёвага бальянсу, як найважнейшай пазыцыі,
2. даходаў з перавозу чужаземных тавараў караблямі, чугункамі і г. д. (Англія, Норвэгія),
3. процантаў ад капіталаў, пазычаных заграніцы (перад вайной Францыя, а цяпер Амэрыка),
4. выдаткаў чужаземцаў, што пражываюць у даным краі (Швайцарыя, Італія),
5. розных іншых даходаў, як мытныя аплаты, страховыя складкі, спадкі, заробаткі эмігрантаў і г. п.

Платны бальянс можа так выпасці, што перанясе сальдо гандлёвага бальянсу на другую старану. Так перад вайной было ў Англіі, якой пасыўнае сальдо гандлёвага бальянсу было заменена ў актыўнае сальдо платнага бальянсу, дзякуючы паважным даходам за транспорт, процантам ад загранічных крэдытаў; тое самае можна было бачыць і ў Францыі, Італіі і іншых дзяржавах. Пасыўны гандлёвы бальянс, калі ён ёсьць зьявішчам пераходным, ня прыносе вялікай небясьпекі, але калі прыбрэ характар сталы, то павядзе за сабой вываз грошай, даўгі загранічай і штораз цяжэйшыя варункі вытворства. Але эканамісты з лібэральнай школы ня годзяцца з гэтым і прыводзяць такія аргумэнты: Дапусьцім, што недахват раўнавагі паміж даўгамі і крэдытамі (платны бальянс) павядзе за сабой вываз гатоўкі. Уцечка грошы абніжае цэны тавараў, але хаця зьніжка цэнаў ёсьць шкоднай, то ў гэтым выпадку мае карысны ўплыў бо падахвочвае чужых купляць ў гэтым толькі краі, як у сябе, а адначасна адбірае ахвоту сваім купляць даражэйшыя тавары загранічай. Бо-ж тавары ня плывуць з дарагіх краёў да танных, так сама як рэкі не цякуць ад утоку ўверх да крыніцы. Іншымі словамі, падобныя рэзультаты, зусім

таксама як курс загранічных вэксалёў ажыўляюць вываз і перашкаджаюць прывозу.

Такія самыя рэзультаты выклікае эмісія папяровых грошай, робленая з мэтай заступленьня гатоўкі. У гэтым выпадку паўстане ажыё (agio) для мэталічных грошай, тым большае, чым больш выпушчана папяровых грошай. Тады краёвыя прадукцыенты будуць магчы вельмі карысна прадаваць свае прадукты загранічай, якая плаціць высокакурснай валютаю, дасьць ім яшчэ пэўны прэмьёвы процант у форме ажыё (розніцы курсу). Тады, наадварот, прывоз з заграніцы натрапіць на вялікія перашкоды, бо няма ахвоты прадаваць у краёх, з здэпрэцыяванай папяровай валютаю, апроча таго цэны на замежныя тавары будуць шмат большыя за краёвыя, што зьменшыць патрабаваньне. І такім чынам, узноў атрымаем узрост вывазу і зьмяншэньне прывозу; нават ня патрэба чакаць паніжэньня цэнаў, бо ўзрост курсу загранічных вэксалёў ажыўляе экспарт, а затрымлівае імпарт. Аканчальна можна сказаць, што платны бальянс імкнецца да раўнавагі, так як рэгулятар паравой машыны, які стараецца давясці пыбкасьць машыны да раўнавагі. Так ня можа заўсёды ісьці ў адным кірунку, скарэй ці пазьней пачне ісьці ў адваротным кірунку; як няма прыліву мора без адліву, так і платны бальянс, адабраўшы на пэўны час гатоўку, пазьней ці раней, прынесе яе назад. Давід Рыкардо сказаў, што міжнародная мена заўсёды імкнецца да натуральнай мены: тавар на тавар.

Кожны загранічны доўг аплачваецца вывазам тавару ў край, які зьяўляецца крэдытарам і наадварот, кожны крэдыт выклікае ўвоз тавару з задоўжанага краю, так як-быццам грошы ня існуюць зусім. Найлепшым доказам таго, што ў нормальных адносінах фактычна так і ёсьць, зьяўляюцца статыстычныя даныя, якія гавораць аб тым, што гатоўка адыгрывае малую ролю ў міжнародным гандлі. Нармальна толькі 6—7 проц. агульнага гандлю пакрываецца грашмі. Дык трэба прызнаць, што платны бальянс выроўніваецца сам сабою і што даўгі і належнасьці імкнуцца да поўнай раўнавагі.

Цяпер, аднак-жа, пагуюць іншыя погляды. Прынята лічыць шкодным палажэньне таго краю, які мае пасыўны платны бальянс.

Фактычна вываз гатоўкі даводзе да зьбядненьня, ў параўнаньні з іншымі краямі. Паніжэньне цэнаў і заробаткаў, калі-б і было пэўным льякарствам, само па сабе ёсьць некарысным. Апроча гэтага пасыўны бальянс апавяшчае ўсіх аб незаздросным палажэньні краю, бо кажа, што народ ня можа задаволіць сваіх патрэбаў сваім вытворствам, ня можа заплаціць сваёй працаю за замежныя прадукты, або паносе консэквенцыі (пасьледствы) загранічных расходаў некато-

рых грамадзян. Паніжэнне валюты і эмісія папяровых грошай — як вынік пасыўнага баянсу, хутчэй трэба прызнаць шкодным з'явішчам, якое можа прывясьці дзяржаву да заняпаду.

Калі гандлёвыя баянсы дзяржаваў нам добра вядомы (напр. Францыя ў 1919 годзе мела 16 мільярдаў фр. дэфіцыту, Англія 617 мільёнаў фунтаў штэр.), бо статыстычныя даныя абвяшчаюцца штогод, то платных баянсаў немагчыма ведаць, бо на іх складваюцца пазыцыі, якіх трудна ўстанавіць цыфрамі (напр. выдаткі чужаземцаў). На даныя гандлёвага баянсу трэба крытычна заглядацца, дзеля таго, што ёсць розныя асновы да аблічэння і адзінкі тавараў, бо пры вывазе лічыцца чыстае вартасць тавару, а пры прывозе павялічваецца яна коштамі транспарту, мытам і г. д., ад гэтага паўстае тое цікавае з'явішча, што напр., у 1912 г. сусветны вываз быў каля 86 мільярдаў марак, а прывоз 89 мільярдаў. Рэч ясная, не магло быць больш імпортованых тавараў чым экспортованых, аднак выйшла розніца. У кожным выпадку цыфры гандлёвага баянсу пазваляюць з'арыентавацца, у якім гаспадарчым стане знаходзіцца дзяржава.

Пасля вайны Англія — край вольнагандлёвы — звярнула ўвагу на свой платны баянс і спецыяльна дбала аб яго паправе, перадусім адносна да Злучаных Штатаў. Англія скупляла ад сваіх грамадзян амерыканскія процантовыя паперы (эфекты) і плаціла імі за амерыканскія даставы. Англія такім чынам паправіла трохі свой платны баянс, але перадаенныя ангельскія капіталы сталіся амерыканскімі; Злучаныя Штаты пасля вайны займаюць першае месца па ліку грашовых капіталаў, а Эўропа пазычае грошы ў Амерыцы. Аднак трэба адзначыць, што Амерыканскія капіталы плывуць у Эўропу праз Лёндан.

Статыстычныя даныя.

Табліца 4.

Залатныя рэзервы ў мільёнах даляраў. *)
(Лік залатога падкладу эмісійных банкаў).

К р а й	1913 г.	1917 г.	1921 г.	1922 г.	1923 г.	1924 год.	
						IV	X
1. Англія	171	289	626	622	625	625	627
2. Францыя	677	1032	1066	1068	1069	1069	1070
3. Нямеччына	279	573	227	239	111	105	165
4. Італія	307	239	243	250	249	250	251
5. Бэльгія	48	50,7	51,5	51,9	52,1	52,1	52,1
6. Голяндыя	60,7	280	244	234	234	219	194
7. Швэцыя	27,3	65,4	73,7	73,4	72,9	71	64,3
8. Норвэгія	11,8	31,1	39,4	39,4	39,4	39,4	39,4
9. Данія	19,6	46,6	61,1	61,1	56,3	56,3	56,3
10. Польшча	—	—	6,0	9,8	13,1	13,3	19,5
11. Чэхаслав.	—	—	13	21,5	28,4	28,2	28,2
12. Румынія	29,3	95,3	95,5	102,8	107,1	108,2	108,6
13. Аўстрыя	—	—	0,16	0,01	1,31	1,49	1,54
14. Гішпанія	93	380	484	487	487	488	489
15. Португалія	8,1	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3
16. Швэйцарыя	32,8	69,1	106,1	103,2	103,6	103,4	97,4
17. Зл. Штаты	391	1824	3028	3200	3233	3273	3197
18. Канада	154	201	160	222	171	160	—
19. Аргентына	229	308	453	453	447	443	429
20. Японія	100	324	621	530	556	552	558
21. Брыт. Індыя	160	135	119	109	109	109	109
22. Паўдн. Аф.	40	30,2	51,7	54,1	55,1	55,1	—
23. Аўстралія	22	85,9	114	116	122	120	—

*) Вылічана згодна з Бюлетэнямі Лігі Народаў.